

Lexicographic Bulletin

Vol 26 (2012)

Lexicographic Bulletin

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΙΑΛΕΚΤΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΜΑΤΩΝ - IANE

ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

26

ΑΘΗΝΑ 2012

The sources of the Historical Dictionary of Modern Greek

Magdalene Konstantinidou, Ekaterini Tzamali

doi: [10.12681/ld.38310](https://doi.org/10.12681/ld.38310)

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΙΑΛΕΚΤΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΜΑΤΩΝ - ΙΑΝΕ

ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

26

ΑΘΗΝΑ 2012

ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

26

ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ 26

© Copyright 2012: Ακαδημία Αθηνών
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΙΑΛΕΚΤΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΜΑΤΩΝ-ΙΛΝΕ
Αλεξάνδρου Σούτσου 22, 106 71 Αθήνα
www.academyofathens.gr/ilne

Επιμέλεια έκδοσης:
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΠΑΣΕΑ-ΜΠΕΖΑΝΤΑΚΟΥ, Διευθύντρια του ΚΕΝΔΙ
ΙΩ ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΥ, Ερευνήτρια
ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΑΤΣΟΥΔΑ, Ερευνήτρια
ΜΑΓΔΑΛΗΝΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Ερευνήτρια

© Copyright 2012: Académie d'Athènes
CENTRE DE RECHERCHES DES DIALECTES GRECS MODERNES – ILNE
DE L'ACADÉMIE D'ATHÈNES
Alexandrou Soutsou 22, Athènes 106 71
www.academyofathens.gr/ilne

Comité de redaction:
CHRISTINA BASSEA-BEZANTAKOU, Directrice du Centre
IO MANOLESSOU, Chercheuse
GEORGIA KATSODA, Chercheuse
MAGDALINI KONSTANTINIDOU, Chercheuse

ISSN: 0400-9169
ISBN: 978-960-404-249-4
e-ISSN: 2945-2759

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	1
Χριστίνα Μπασέα-Μπεζαντάκου	
Το <i>Ιστορικὸν Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς</i> ως ιστορικό λεξικό	9-76
Ιὼ Μανωλέσσου	
Διαλεκτική λεξικογραφία: επισκόπηση και ζητήματα	77-160
Γεωργία Κατσούδα	
Η φωνητική απόδοση των νεοελληνικών διαλέκτων και ιδιωμάτων	161-222
Ιὼ Μανωλέσσου, Στ. Μπέης και Χρ. Μπασέα-Μπεζαντάκου	
Λεξικογραφική προσέγγιση της σημασίας. Η θέση του <i>ΙΑΝΕ</i>	223-278
Χριστίνα Μπασέα-Μπεζαντάκου	
Οι πηγές του <i>Ιστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς</i> τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν	279-382
Μαγδαλνή Κωνσταντινίδου και Αικατερίνη Τζαμάλη	
Η χρήση των λογοτεχνικών παραδειγμάτων στα λεξικά: η περίπτωση του <i>ΙΑΝΕ</i>	383-406
Χρυσούλα Καραντζή-Ανδρειωμένου	
Το ονοματολογικό υλικό του <i>ΙΑΝΕ</i>	407-432
Ἄγγελος Αφρουδάκης	
Διαλεκτική λεξικογραφία: ελληνική βιβλιογραφία	433-561
Γεωργία Κατσούδα	

CONTENTS

Prologue	5
Christina Bassea-Bezantakou	
<i>The Historical Dictionary of Modern Greek</i>	
as a historical dictionary	9-76
Io Manolessou	
Dialect lexicography: overview and issues	77-160
Georgia Katsouda	
The phonetic transcription of the Modern Greek dialects	161-222
Io Manolessou, St. Beis and Chr. Bassea-Bezantakou	
A lexicographical approach to meaning and sense.	
The position of the <i>Historical Dictionary of Modern Greek</i>	223-278
Christina Bassea-Bezantakou	
The sources of the <i>Historical Dictionary of Modern Greek</i>	279-382
Magdalini Konstantinidou and Ekaterini Tzamali	
The use of literary examples in dictionaries:	
the case of the <i>Historical Dictionary of Modern Greek</i>	383-406
Chryssoula Karantzi-Andreïomenou	
The onomatological material of the <i>Historical Dictionary</i>	
<i>of Modern Greek</i>	407-432
Angelos Afroudakis	
Bibliography of Modern Greek dialectal lexicography	431-561
Georgia Katsouda	

ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΛΕΞΙΚΟΥ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

Μαγδαληνή Κ. Κωνσταντινίδου και Αικατερίνη Τζαμάλη

*Τοῦτο ὅμως (τὸ Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς)
εἶναι Λεξικὸν τῆς ζωντανῆς γλώσσης, τῆς ὁποίας αἱ λέξεις
ἀποθησαυρίζονται ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ λαοῦ.*

Α. Α. Παπαδόπουλος, «Προλεγόμενα» ΙΑΝΕ, τ. Α', σ. ιθ'.

ZUSAMMENFASSUNG

Das Historische Lexikon (HL) der Akademie der Wissenschaften in Athen dokumentiert die neugriechische Umgangssprache genauso wie die neugriechischen Mundarten vom Anfang des 19. Jh. bis in die Gegenwart, und in Vereinigung dieser beiden Aspekte ist es das einzige in seiner Art nationale historische umgangssprachlich-dialektale Wörterbuch des Neugriechischen. Es basiert auf einem umfangreichen Zettelarchiv (ca 4 Mio. Belegzettel), welches durch das gezielte Exzerpieren von etwa 6.000 mundartlichen und umgangssprachlichen Materialquellen erstellt worden ist. Sein Quellenkorpus teilt sich in zwei Hauptgruppen, nämlich die primären und die sekundären Ressourcen. Die primären Quellen, aus welchen rd. 60-70% der Belegzettel entstammen, umfassen einerseits mündliches, von den Lexikographen des HL sowie von freien Mitarbeitern aus allen Landesteilen in direkter Methode erhobenes Textmaterial und andererseits in Mundart und in der Umgangs-

sprache geschriebene literarische und nicht-literarische Texte. Die sekundären Quellen, aus welchen das übrige 40-30% übernommen worden ist, umfassen vorwiegend alle wesentlichen Wörterbücher, Grammatiken und Abhandlungen, verschiedenartige landeskundliche Sammlungen, diverse wissenschaftliche Literatur u.a. Dabei werden die Vor- und Nachteile der verschiedenen Quellentypen bei der Zusammenstellung des lexikographischen Korpus des HL eingehend erörtert. Durch den letzteren Einsatz der neuen Informationstechnologie (Recherchieren in digitalen Quellenwerken u.dgl.) ergeben sich schließlich für die praktische Artikelarbeit am Lexikon ungeahnte Möglichkeiten angesichts sowohl der Qualitätssicherung als auch der Bereicherung des Grundlagenmaterials.

Διάρθρωση ενότητας

1. Ο σκοπός του Ιστορικού Λεξικού της Νέας Ελληνικής (IANE)
2. Το λεξικογραφικό αρχείο (αρχείο δελτίων) του Ιστορικού Λεξικού
  - 2.1. Τα επιμέρους τμήματα του λεξικογραφικού αρχείου του Ιστορικού Λεξικού
  - 2.2. Οι ηλεκτρονικές εφαρμογές του λεξικογραφικού αρχείου του Ιστορικού Λεξικού
3. Οι πηγές λεξικογραφικής ύλης του Ιστορικού Λεξικού
  - 3.1. Οι πρωτογενείς πηγές του Ιστορικού Λεξικού
    - 3.1.1. Οι προφορικές πηγές
      - 3.1.1.1. Οι ηχητικές καταγραφές προφορικού λόγου
      - 3.1.1.2. Οι χειρόγραφες συλλογές προφορικής γλωσσικής ύλης του Ιστορικού Λεξικού
    - 3.1.2. Οι γραπτές πηγές
    - 3.1.3. Τα ηλεκτρονικά σώματα κειμένων
    - 3.1.4. Οι διαδικτυακές πηγές
  - 3.2. Οι δευτερογενείς πηγές του Ιστορικού Λεξικού
    - 3.2.1. Οι έντυπες πηγές
    - 3.2.2. Οι χειρόγραφες πηγές
    - 3.2.3. Οι διαδικτυακές πηγές
4. Οι πηγές ιστορικής τεκμηρίωσης του Ιστορικού Λεξικού
5. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

1. Ο σκοπός του Ιστορικού Λεξικού της Νέας Ελληνικής (ΙΑΝΕ)

Ο σκοπός του Ιστορικού Λεξικού της Νέας Ελληνικής της Ακαδημίας Αθηνών ήταν από της συστάσεώς του και παραμένει διττός, όπως εύκολα μπορεί να διακρίνει κανείς και από μόνο τον τίτλο του *Ιστορικόν Λεξικόν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς τῆς τε κοινῶς ὁμιλουμένης καὶ τῶν ιδιωμάτων*: κατὰ πρῶτον να αποθησαυρίσει τον λεξιλογικό πλούτο της λαλουμένης¹ σύγχρονης ελληνικής γλώσσας τόσο στην κοινή της μορφή² όσο και στην ιδιαίτερη μορφή που αυτή παρουσιάζει κατὰ τόπους, και μάλιστα από το 1800 και εξής,³ και κατὰ δεύτερον

1. Με σύγχρονους γλωσσολογικούς όρους ο στόχος της 'λαλουμένης' γλώσσας δεν συνδέεται στα πλαίσια του ΙΑΝΕ με την στενή έννοια του προφορικού έναντι του γραπτού λόγου, αλλά με την έννοια της γλώσσας εν χρήσει (πβ. Atkins και Rundell 2008: 47), της γλώσσας, όπως εμφανίζεται μέσα στις πραγματικές, φυσικές, αυθόρμητες επικοινωνιακές της διαστάσεις (πβ. Wodak 1982: 540) και χωρίς να έχει υποστεί ρυθμιστικές επεμβάσεις κάθε είδους από παράγοντες εξωγλωσσικούς (εξαρχαϊσμούς, εκδημοτικισμούς, εξελληνισμούς κ.τ.ό.). Χαρακτηριστικό είναι και το άρθρο 7 του πρώτου Κανονισμού Συντάξεως του ΙΑΝΕ (ΚΣ 1935), το οποίο ορίζει ότι στο Λεξικό περιλαμβάνονται «τὰ ἀκραιφνῶς δημῶδη στοιχεῖα τῆς νέας Ἑλληνικῆς εἴτε εἰς τὴν προφορικὴν εἴτε εἰς τὴν γραπτὴν ἀνήκουν παρὰδοσιν», καθώς και «αἱ ὡς πρὸς τὴν παραγωγὴν ἢ σύνθεσιν γνησίαν δημῶδη μορφήν φέρουσαι λέξεις τῶν νεωτέρων λεξικογράφων καὶ λογοτεχνῶν». Πβ. και εισαγωγή, κεφ. Β' του αναθεωρημένου Κανονισμού Συντάξεως του ΙΑΝΕ (ΚΣ 2012), όπου ως λεξικογραφητέα ὕλη ορίζεται «τὸ εὐρύτερα χρησιμοποιούμενο λεξιλόγιον τῆς Κοινῆς Νέας Ἑλληνικῆς», από το οποίο εξαιρούνται, μεταξύ άλλων, «ἐξεζητημένοι λεξιλογικοὶ ἀρχαῖσμοί, μὴ ἀναγνωρίσιμοι ἀπὸ τὸν μέσο ὁμιλητὴ τῆς Κοινῆς».
2. Ο όρος 'κοινή' θα πρέπει να νοηθεί στα πλαίσια του ΙΑΝΕ τόσο με την έννοια της διατοπικής, υπερδιαλεκτικής μορφής της γλώσσας, που αντιδιαστέλλεται προς την διάλεκτο ή το τοπικό ιδίωμα, όσο και με την έννοια της γενικής, παγιωμένης και ευρέως χρησιμοποιούμενης γλωσσικής νόρμας, που αντιδιαστέλλεται προς κάθε ειδική, εξειδικευμένη, περιορισμένη (π.χ. κοινωνιογλωσσικά) ή μη παγιωμένη χρήση ή ιδιόλεκτο. Πβ. ΚΣ 2012, εισαγωγή, μέρος Β' και γλωσσάριο όρων, λ. *Κοινή Νέα Ἑλληνική*.
3. Βλ. Παπαδόπουλος 1933: ι'. Το διάστημα των δύο και πλέον αιώνων που καλείται σήμερα να καλύψει λεξικογραφικά το Ιστορικό Λεξικό, μεγεθύνει μία σειρά ζητημάτων, τα οποία νομοτελειακά ανακύπτουν σε κάθε προσπάθεια περιγραφής ενός δυναμικά εξελισσόμενου, μεταβαλλόμενου γλωσσικού συστήματος, κοινού ή

1. Ο σκοπός του Ιστορικού Λεξικού της Νέας Ελληνικής (IANE)

να ερευνήσει και να καταγράψει την ιστορία κάθε αποθησαυριζόμενης λέξης τόσο στο επίπεδο της μορφής όσο και στο επίπεδο της σημασίας και της χρήσης της μέσα στην διαχρονική πορεία και εξέλιξη της ελληνικής γλώσσας από τα αρχαία χρόνια μέχρι σήμερα.⁴

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο κύριος όγκος της λεξικογραφητέας ύλης παρέμενε κατά την ίδρυση του Λεξικού ακατάγραφος στην πηγή του, στο στόμα δηλαδή του λαού,⁵ και ανέμενε πρώτα την περισυλλογή και την καταγραφή του, πριν τύχει της ειδικής λεξικογραφικής επεξεργασίας και εκδόσεώς του. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει το μέγεθος αλλά και την δυσχέρεια του εγχειρήματος που ανελάμβανε να φέρει εις πέρας η ελληνική λεξικογραφία και η Ακαδημία Αθηνών, η οποία αμέσως από της ιδρύσεώς της το έτος 1926 ενέταξε το Ιστορικό Λεξικό στα μείζονα ερευνητικά της προγράμματα.⁶

διαλεκτικού (οριοθέτηση κοινού και διαλεκτικού, γλωσσικά ενεργού και πεπαλαιωμένου, διαχείριση ενδοδιαλεκτικών διαφοροποιήσεων κλπ.). Βλ. σχετικά Bassea-Bezantakou (2005: ιδίως σ. 30-31), όπου και μέθοδοι χειρισμού των θεμάτων που ανακύπτουν στα πλαίσια ενός διαλεκτικού λεξικού. Για την ρευστότητα γενικά της γλωσσικής συγχρονίας, η οποία για τον λεξικογράφο αποτελεί ένα είδος 'κινούμενου στόχου', βλ. Atkins και Rundell (2008: 47).

4. Για την διττή σημασία του όρου 'ιστορικό' στα πλαίσια του IANE βλ. Μανωλέσσου στον παρόντα τόμο. Για την χρήση του όρου 'ιστορικό' στα πλαίσια της συγχρονικής λεξικογραφίας βλ. Reichmann (1984: 461), Reichmann (1990: 1589) και Solf (2011: 1).
5. Τούτο ισχύει κατ' εξοχήν για τον σύγχρονο διαλεκτικό λόγο, ο οποίος σπάνια παραδίδεται σε γραπτή μορφή. Για την σπανιότητα γραπτών πηγών αναφορικά με την πλειονότητα των διαλεκτικών μορφών της Νέας Ελληνικής βλ. Γιακουμάκη (2003: 5) και Bassea-Bezantakou (2005: 31). Αλλά και για την μελέτη του κοινού δημώδους λόγου είναι συχνότατα απαραίτητη η προσφυγή σε προφορικά δεδομένα, καθότι ο σύγχρονος κοινός δημώδης λόγος, όταν αποτυπώνεται γραπτώς, δεν διατηρεί πάντοτε τα αυθεντικά χαρακτηριστικά του, ιδίως ως προς την φωνητική και την μορφολογία.
6. Για μείζονα λεξικογραφικά προγράμματα άλλων γλωσσών με ιστορική ή και διαλεκτολογική διάσταση και μακρά διάρκεια συγγραφής βλ. επισκόπηση των Γιακουμάκη *et al.* (2004), όπου επισημαίνονται οι ιδιαιτερότητες του IANE έναντι αυτών. Αναλυτικά για το θέμα βλ. άρθρο της Κατσούδα στον παρόντα τόμο. Για

Σήμερα, εκατό και πλέον χρόνια από της συστάσεώς του, το Ιστορικό Λεξικό, διαθέτοντας πλέον έναν νέο αναθεωρημένο κανονισμό για την σύνταξη των άρθρων του (ΚΣ 2012), ο οποίος ανταποκρίνεται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο στις απαιτήσεις της σύγχρονης λεξικογραφίας και διαλεκτολογίας, εργάζεται συστηματικά στο πλαίσιο του αρχικού στόχου του, την περιγραφή δηλαδή της ομιλουμένης Νέας Ελληνικής σε όλες τις ποικιλίες αυτής, με παράλληλη τεκμηρίωση της αδιάσπαστης συνέχειας της Ελληνικής μέσα από την ιστορική θεώρηση του αποθησαυριζόμενου υλικού.⁷

τους βραδείς ρυθμούς, με τους οποίους κινούνται λεξικογραφικά εγχειρήματα του εύρους του ΙΑΝΕ, αλλά και άλλα με μικρότερη γεωγραφική ή χρονική εμβέλεια, αναφέρουμε ενδεικτικά: (α) Το λεξικό της αλαμαντικής διαλέκτου της Ελβετίας *Schweizerisches Idiotikon-Wörterbuch der schweizerdeutschen Sprache* της Ελβετικής Ακαδημίας· το λεξικό, που συστάθηκε το 1862 και προβλέπεται να ολοκληρωθεί το 2022, μετά παρέλευση εκδοτικής πορείας 160 χρόνων, έχει ήδη εκδώσει σε 16 τόμους την σειρά Α έως Χ (βλ. Haas 2008 και <http://www.idiotikon.ch>). (β) Το ιστορικό λεξικό των βαυαρικών διαλέκτων της Γερμανίας *Bayerisches Wörterbuch* της Βαυαρικής Ακαδημίας Μονάχου, που σχεδιάστηκε το 1911 και έχει μέχρι σήμερα εκδώσει την σειρά A-Bock (βλ. Rowley 2011 και <http://www.bwb.badw.de>). (γ) Το λεξικό των βαυαρικών διαλέκτων της Αυστρίας *Wörterbuch der bairischen Mundarten in Österreich (WBÖ)* της Αυστριακής Ακαδημίας, το οποίο προέκυψε ιστορικά από το προηγούμενο Βαυαρικό Λεξικό και έχει μέχρι σήμερα εκδώσει τα γράμματα A, B/P, C, D/T σε 5 τόμους. Στο λεξικό λειτούργησε από το 1993 πλούσια βάση ψηφιακών δεδομένων του αρχείου του υλικού, που επέτρεψε την αυτοματοποιημένη επεξεργασία και αξιολόγηση των λεξικογραφικών πληροφοριών (βλ. Geyer 2000, Bergmann 2002, Wendl-Vogt 2002 και 2008). Παράλληλα, με δύο αναθεωρήσεις του κανονισμού συντάξεως, το λεξικό προχώρησε σε σημαντικές περικοπές και απλοποιήσεις στο επίπεδο μικροδομής των άρθρων με στόχο την επιτάχυνση της έκδοσης (βλ. <http://www.oew.ac.at/dinamlex/WBOE.html>). (δ) Το λεξικό των σαξωνικών διαλέκτων της περιοχής Siebenbürgen Ρουμανίας (*Siebenbürgisch-Sächsisches Wörterbuch*), που ξεκίνησε με ιδιωτική πρωτοβουλία στα μέσα του 19ου αι. και στην συνέχεια εντάχθηκε στα ερευνητικά προγράμματα των Ακαδημιών Βουκουρεστίου, Βερολίνου και Λειψίας, έχοντας μέχρι σήμερα εκδώσει σε 9 τόμους την σειρά A-Salariat (βλ. Haldenwang 2003, Mantsch 2008, επίσης http://www.woerterbuch-portal.de/woebus_alle/Woebu34?krit=).

7. Βλ. ΚΣ 2012, εισαγωγή, όπου εκτίθενται αναλυτικά οι γενικοί και ειδικοί στόχοι του ΙΑΝΕ.

2. Το λεξικογραφικό αρχείο (αρχείο δελτίων) του Ιστορικού Λεξικού

2. Το λεξικογραφικό αρχείο (αρχείο δελτίων) του Ιστορικού Λεξικού

Για την υλοποίηση του μεγάλοπνοου αυτού λεξικογραφικού στόχου συγκροτήθηκε από τους πρώτους συντάκτες και γραφείς του Λεξικού και εξακολουθεί να εμπλουτίζεται συστηματικά σε ετήσια βάση το αρχείο δελτίων λεξικογραφικής ύλης και τεκμηρίωσης του ΙΑΝΕ. Πρόκειται για ένα σύνολο τεσσάρων και πλέον σήμερα εκατομμυρίων χάρτινων δελτίων διαστάσεων 15×10 εκ.,⁸ σε κάθε ένα από τα οποία αποθησαυρίζονται τεκμήρια για την φωνητική, την μορφολογία, την σύνταξη, την σημασία, την χρήση ή την ετυμολογία μίας κοινής ή ιδιωματικής νεοελληνικής λέξης.

Πιο συγκεκριμένα, στο αρχείο δελτίων του ΙΑΝΕ βρίσκονται αποθησαυρισμένες αφενός λέξεις της Κοινής Νεοελληνικής με ευρεία και όχι μερική, εξειδικευμένη, ιδιολεκτική ή μη παγιωμένη χρήση, αφετέρου λέξεις από τις διαλέκτους και τα ιδιώματα της Νέας Ελληνικής τόσο με γενική όσο και με ειδική χρήση (επαγγελματική-τεχνική ορολογία, συνθηματικές γλώσσες, κοινωνικές ιδιόλεκτοι κλπ.)⁹ και πάντοτε χωρίς αποκλεισμό υλικού με ξένα προς την στοχοθεσία και το αντικείμενο του Λεξικού κριτήρια (αξιολογικά, ηθικά, προέλευσης ή άλλα).¹⁰ Το αρχείο περιλαμβάνει και πλήθος ονοματολογικών

8. Παλαιότερα, ιδίως μάλιστα στα χρόνια της γερμανικής κατοχής, όπου παρά τις αντίξοες συνθήκες το Ιστορικό Λεξικό εξακολουθούσε να παράγει έργο, οι αποδελτιώσεις γίνονταν επάνω σε μικρά τμήματα χαρτιού, ακόμη και σε ώς εφημερίδων, σε ψηφοδέλτια, προσκλητήρια κλπ.

9. Πβ. ΚΣ 1935, άρθρο 7 και ΚΣ 2012, εισαγωγή, μέρος α' και ιδίως μέρος β'.

10. Για τον περιγραφικό, μη ρυθμιστικό ή αξιολογικό χαρακτήρα του ΙΑΝΕ πβ. ΚΣ 1935, άρθρο 1, σύμφωνα με το οποίο καμμία λέξη «έχουσα νόημα και ούσα σύμφωνος προς τούς νόμους της Έλληνικής γλώσσας» δεν αποκλείεται από το λεξικογραφικό σώμα του Λεξικού· πβ. και ΚΣ 2012, εισαγωγή, κεφ. Α' § 1: «τὸ ΙΑΝΕ εἶναι ἕνα ἐρμηνευτικὸ ἱστορικὸ λεξικόν, περιγραφικὸ καὶ ὄχι ρυθμιστικόν, τῆς ὁμιλουμένης νέας ἑλληνικῆς γλώσσας σὲ ὅλες τὲς ποικιλίες τῆς». Για την επιταγή της σύγχρονης λεξικογραφικής έρευνας για μη κριτική, μη επιλεκτική, μη αξιολογική προσέγγιση στην περιγραφή της γλώσσας βλ. Atkins και Rundell (2008: 55-56).

στοιχείων (τοπωνύμια, βαπτιστικά, επώνυμα, παρωνύμια, εθνικά και κτητικά ονόματα κ.ά.),¹¹ πάντοτε σε δημώδη μορφή, καθώς επίσης και τεκμήρια για παραγωγικά επιθήματα και άλλα εξαρτημένα μορφήματα της Νέας Ελληνικής.¹²

Το αποθησαυρισμένο υλικό καλύπτει θεματικά-εννοιολογικά ευρύ φάσμα του ανθρώπινου βίου στην υλική, κοινωνική και πνευματική του διάσταση. Εκπροσωπούνται κατά τομείς κυρίως τα ακόλουθα εννοιολογικά πεδία:

Α' Υλικός βίος: Τροφές, ενδυμασία, κατοικία, επαγγελματικός βίος (γεωργικός και ποιμενικός βίος, οικόσιτη κτηνοτροφία, ναυτικός βίος, ναυπηγική, αλιεία, θάλασσα, δάσος, κυνήγι, μύλος, φούρνος, εμπόριο, εμποροπανηγύρεις κλπ.), βιοτεχνία (υφαντική, βαφική, πλεκτική, κεντητική, ραπτική, ξυλοτεχνία και ξυλογλυπτική, μαρμαρογλυπτική, καλαθοπλεκτική, σχοινοπλεκτική, μεταλλουργία, πεταλωτική, χρυσοχοΐα, κασσιτερωτική, βυρσοδεψία, κεραμοποιία, ασβεστοποιία, οικοδομική, σαγματοποιία, υποδηματοποιία και πλήθος άλλων επαγγελμάτων), βιομηχανία (μέρη εργοστασίου, μέρη και εξαρτήματα μηχανών, πρώτες ύλες, προϊόντα, κατηγορίες προσωπικού).

Β' Κοινωνικός βίος: Γέννηση και βάπτισμα, παιδικός βίος, εφηβεία, γάμος, τελευτή, οικογένεια (συγγενικές σχέσεις ή υποχρεώσεις, σχέσεις προς τους γείτονες, κοινωνικές διακρίσεις μεταξύ οικογενειών κλπ.), κοινωνική οργάνωση (κοινότητα, όργανα διοικήσεως, κοινωνικά έργα υδρεύσεως, οδοποιίας και υγιεινής, κοινωνική αντίληψη, συνεργασία και αλληλοβοήθεια, εθιμικό-λαϊκό δίκαιο, συντεχνίες και συνθηματικές γλώσσες), πολιτικός βίος (μητρώα, εκλογές,

11. Για την σχέση διαλεκτολογίας και ονοματολογίας, και τον τρόπο με τον οποίο η σχέση αυτή αποτυπώνεται στην λεξικογραφική πράξη βλ. Bergmann (2007), Štánek (2007), επίσης Αφρουδάκης στον παρόντα τόμο.

12. Πβ. ΚΣ 1935, άρθρο 7 και ΚΣ 2012, εισαγωγή, μέρος Β' (λεξικογραφητέα ύλη).

2. Το λεξικογραφικό αρχείο (αρχείο δελτίων) του Ιστορικού Λεξικού

στρατιωτικές υποχρεώσεις, καθήκοντα και δικαιώματα κοινωνικά ή συλλογικά), τόποι και τρόποι ψυχαγωγίας, διασκέδασεις και παιχνίδια, χαιρετισμοί, προπόσεις, ευχές, αρές, όρκοι, ύβρεις κλπ.

Γ' Πνευματικός βίος: Θρησκεία (λαϊκή πίστη, λατρεία, δεισιδαιμονίες, προλήψεις, μάγια και ξόρκια, εκκλησία, τελετές, εορτές, πανηγύρια, παραδόσεις για εκκλησίες, αγίους, θαύματα), λαϊκή ιατρική (ασθένειες, πρακτικά μέσα θεραπείας, βότανα, επωδές), αστρολογία και μετεωρολογία, μαντική, δημόδης ποίηση (άσματα, μοιρολόγια, νανουρίσματα), μουσική, χοροί, μύθοι, παραμύθια, διηγήσεις (ιστορικές, ευτράπελες κ.ά.), ανέκδοτα, παραδόσεις, παροιμίες, γνωμικά, ανιγμάτα, λογοπαίγνια, καθαρογλωσσήματα κλπ.

Ικανώς εκπροσωπείται στο αρχείο και το λεξιλόγιο του φυτικού, του ζωικού και εν γένει του φυσικού κόσμου (κοινά και δημόδη ονόματα, καθώς και χαρακτηριστικές ιδιότητες φυτών και δέντρων, ζώων και πτηνών, εντόμων, ψαριών, ορυκτών, ουρανίων σωμάτων κλπ.). Εξυπακούεται ότι η λεξιλογική κάλυψη δεν είναι και δεν μπορεί να είναι ούτε απόλυτα ισόρροπη ούτε και ομοιόμορφα εξαντλητική για κάθε εννοιολογικό τομέα και για κάθε ιδίωμα, και τούτο λόγω έλλειψης σχετικών πηγών. Το ζητούμενο, άλλωστε, από ένα λεξικογραφικό πρόγραμμα δεν είναι η απόλυτη τελειότητα, εξωτερική (λημματική) και εσωτερική (πβ. Wiegand 1984: 595-600, Reichmann 1990: 1592), η πλήρης κάλυψη του λεξιλογίου της περιγραφόμενης γλώσσας σε βάθος και πλάτος, αλλά η σύμμετρη αντιπροσώπευσή του («angemessene Vollständigkeit»). Και σύμμετρο (προσήκον κατά το μέτρο) νοείται εδώ αυτό που υπερβαίνει σε ποιότητα και ποσότητα το σύνολο ή μέρη του συνόλου αυτού που ήδη υπάρχει λεξικογραφικά, των ήδη δηλ. γνωστών λεξικογραφικών περιγραφών.¹³

Τα πολυάριθμα και πολυποίκιλα αυτά λεξικογραφικά δεδομένα, που όλα μαζί συγκροτούν το λεξικογραφικό αρχείο του Ιστορικού

13. Πβ. Reichmann (1990: 1608), Besch *et al.* (1982: XI [Vorwort]). Για την έννοια της αντιπροσωπευτικότητας στην λεξικογραφία βλ. επίσης Greimas (2005: 254 κ.εξ.).

Λεξικού,¹⁴ έχουν αντληθεί από την λεξικογραφική του βάση, το σύνολο δηλ. των πηγών του Λεξικού, πρωτογενών και δευτερογενών (βλ. αναλυτικά κεφ. 3), με την παραδοσιακή μέθοδο συγκρότησης ενός λεξικογραφικού σώματος, αυτήν της λεξικογραφικής αποδελτίωσης,¹⁵ η οποία ακολουθείται από σημαντικά λεξικογραφικά προγράμματα.¹⁶ Η διαδικασία της αποδελτίωσης στο ΙΑΝΕ διέπεται από συγκεκριμένες αρχές, οι οποίες εκτίθενται αναλυτικά σε ειδικό

14. Ας σημειωθεί ότι το λεξικογραφικό αρχείο του ΙΑΝΕ δεν ταυτίζεται απόλυτα με τα γνωστά από την λεξικογραφική βιβλιογραφία αρχεία παραθεμάτων (citations files), δεδομένου ότι αυτό ενσωματώνει υλικό και από δευτερογενείς πηγές, ενώ εκείνα συγκροτούνται με υλικό αντλημένο από πρωτογενείς πηγές (πβ. Ξυδόπουλος 2008: 299).
15. Για την λεξικογραφική αποδελτίωση σε αντιδιαστολή προς άλλα είδη αποδελτίωσης βλ. Ehlich (1981), επίσης Wiegand (1998β: 694). Για τα πλεονεκτήματα της μεθόδου, ιδίως μάλιστα όταν αυτή εφαρμόζεται για την μελέτη διαλέκτων και ιδιωμάτων, αλλά και για τα μειονεκτήματά της βλ. Atkins και Rundell (2008: 51-53)· πβ. επίσης Ξυδόπουλος (2008: 300). Τα ειδικότερα προβλήματα της μεθόδου στον τομέα της ιστορικής λεξικογραφίας, καθώς και το σύστημα των αρχών, οι οποίες θα πρέπει γενικά να διέπουν την διαδικασία της λεξικογραφικής αποδελτίωσης, αναλύουν οι Reichmann (1990), Lemberg (1996), Wiegand (1998α) και Wiegand (1998β: 693-698).
16. Ενδεικτικά αναφέρουμε το μνημειώδες αγγλικό λεξικό *Oxford English Dictionary (OED)* με τα 5 και πλέον εκατομμύρια λεξικογραφικά τεκμήρια, που συγκέντρωσαν ιδιώτες εθελοντές από το 1860 κ.εξ. (βλ. Atkins και Rundell 2008: 50, Reichmann 1991: 1600), το υπεραιωνόβιο λεξικό της αλαμανικής διαλέκτου της Ελβετίας *Schweizerisches Idiotikon* με τα ανάριθμα δελτία (Haas 2008: 45), το γερμανικό διαλεκτικό *Bayerisches Wörterbuch* της Βαυαρικής Ακαδημίας (<http://www.bwb.badw.de>), το οποίο για την περιγραφή των βαυαρικών διαλέκτων της Γερμανίας από τον 8ο/9ο αι. και εξής έχει συγκροτήσει ένα αρχείο 6 και πλέον εκατομμυρίων δελτίων, το αυστριακό διαλεκτικό της Αυστριακής Ακαδημίας *Wörterbuch der bairischen Mundarten in Österreich (DBÖ)*, το κυρίως αρχείο του οποίου αριθμεί 4 εκατομμύρια δελτία (Wandl-Vogt 2008: 202), ή τα μικρότερης εμβέλειας διαλεκτικά λεξικά των γερμανικών διαλέκτων της Κάτω Σαξωνίας *Niedersächsisches Wörterbuch* του Πανεπιστημίου Göttingen (<http://www.uni-goettingen.de/de/219495.html>) και των σαξωνικών διαλέκτων της Ρουμανίας *Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch* (http://woerterbuch-portal.de/woebus_alle/Woebu34?krit=) με 2 εκατομμύρια δελτία το καθένα. Πβ. και ανωτέρω σημ. 6.

2. Το λεξικογραφικό αρχείο (αρχείο δελτίων) του Ιστορικού Λεξικού

κεφάλαιο του Κανονισμού Συντάξεως του Λεξικού (βλ. ΚΣ 1935, κεφ. Α΄ ΚΣ 2012, κεφ. Α΄, μέρος Α΄).¹⁷

Γενικά, το είδος της αποδελτίωσης που εφαρμόζει το Ιστορικό Λεξικό δεν είναι η λεγόμενη μηχανική (μη ερμηνευτική) αποδελτίωση, η οποία μπορεί να εκτελεστεί από μη εξειδικευμένο βοηθητικό προσωπικό με βάση εξωτερικά, ποσοτικά κριτήρια επιλογής και να αποδώσει μεγάλο όγκο ανεπεξέργαστου όμως λεξικογραφικού υλικού. Αντίθετα, ακολουθείται η λεγόμενη ερμηνευτική (μη μηχανική) αποδελτίωση, με τις υποκατηγορίες της: πρώτον, την εστιασμένη κυρίως στην μορφή (στον τύπο) της αποδελτιωτέας λέξης, η οποία στοχεύει στο να προσφέρει τεκμήρια για την σύνταξη του τυπολογικού, κατά κύριο λόγο, μέρους των άρθρων, και δεύτερον, την εστιασμένη κυρίως στο νόημα (στην σημασία και χρήση) της αποδελτιωτέας λέξης, η οποία στοχεύει στο να προσφέρει δεδομένα για την σύνταξη του σημασιολογικού προ παντός μέρους των άρθρων του Λεξικού.¹⁸

Αναλυτικότερα, οι συντάκτες-ερευνητές του ΙΑΝΕ ορίζουν με βάση συγκεκριμένα κριτήρια, τα οποία απορρέουν από την γενικότερη στοχοθεσία και το ειδικό αντικείμενο του Λεξικού (βλ. ΚΣ 1935 και ΚΣ 2012, ιδίως άρθρα 1, 7, 8, 9), τις αποδελτιωτέες λέξεις, οι οποίες μαζί με το περικείμενό τους εντάσσονται στο λεξικογραφικό αρχείο του Λεξικού υπό μορφή παραθέματος (πβ. αγγλ. citation, γερμ.

17. Τις αρχές που πρέπει να διέπουν την διαδικασία της αποδελτίωσης στην συγχρονική και διαχρονική ιστορική λεξικογραφία αναλύει διεξοδικά ο Reichmann (1990: 1605-1608), ο οποίος, παράλληλα, ασκεί έντονη κριτική στην γενικότερη πρακτική που ακολουθούν μείζονα λεξικογραφικά προγράμματα, να μην δημοσιοποιούν τους κανονισμούς αποδελτίωσης, με αποτέλεσμα να στερείται η επιστημονική κοινότητα χρήσιμων δεδομένων, που θα επέτρεπαν ένα γόνιμο διάλογο σχετικά με το ελάχιστα μελετημένο, αν και τόσο σημαντικό αυτό θέμα της λεξικογραφικής αποδελτίωσης.

18. Βλ. Wiegand (1998β: 696-697). Για τα είδη λεξικογραφικής αποδελτίωσης βλ. Wiegand (1998α).

Exzerpt).¹⁹ Οι συντάκτες ορίζουν επίσης και το τμήμα του περικειμένου (π.χ. φράση, πρόταση), το οποίο παραλαμβάνεται υποχρεωτικά μαζί με τα αποδελτιωτέα λεξικογραφικά στοιχεία.²⁰ Η έκταση του περικειμένου ορίζεται με κριτήρια ποιοτικά, όπως λογική πληρότητα, σαφήνεια, ερμηνευτική επάρκεια (πβ. ΚΣ 1935 και ΚΣ 2012, άρθρο 5), αλλά και ποσοτικά: μεγάλα περικείμενα άλλοτε περικόπτονται –χωρίς να επηρεάζεται η συνεκτική τους πληρότητα²¹– άλλοτε φέρονται περιληπτικά (πβ. ΚΣ 1935 και ΚΣ 2012, άρθρο 3), ενώ σπανιότερα γίνεται παραπομπή και στην ίδια την πηγή για περαιτέρω πληροφορίες, όταν αυτές δεν είναι δυνατό να αποδοθούν περιληπτικά στο δελτίο.²²

Το προς αποδελτίωση λεξικογραφικό στοιχείο, το οποίο σημαίνεται στην πηγή του με υπογράμμιση, αναπαράγεται επίσης υπογραμμισμένο μαζί με το ορισμένο περικείμενο επάνω σε δελτίο χάρτου και σε χειρόγραφη μορφή από αποδελτιωτή ή και από τον ίδιο τον λεξικογράφο, οσάκις η αποδελτίωση παρουσιάζει δυσκολίες –οσάκις λ.χ. υπάρχει ανάγκη πύκνωσης του αποδελτιωτέου χωρίου ή διασφάλισης της συνεκτικής πληρότητας του παραθέματος (βλ. ΚΣ 1935 και ΚΣ 2012, άρθρο 3). Κατά την τελευταία ιδίως δεκαετία η αναπαρά-

19. Στην βιβλιογραφία δεν επικρατεί γενικά ομοφωνία σχετικά με τον χαρακτηρισμό του στοιχείου που αποθησαυρίζεται κάθε φορά, προκειμένου να αξιοποιηθεί για την εξαγωγή λεξικογραφικών συμπερασμάτων. Συνήθως γίνεται απλώς λόγος για (αποδελτιωτέα, αποδελτιούμενη) λέξη ή για πιστοποιητική, παραδειγματική λέξη («Belegwort»), καθότι η αποθησαυριζόμενη λέξη αναλαμβάνει ρόλο (παρα)δείγματος, με το οποίο πιστοποιείται η ύπαρξη και λειτουργία μίας λέξης στο πλαίσιο ενός γλωσσικού συστήματος. Επειδή όμως η αποθησαυριζόμενη λέξη με το περικείμενό της μπορεί να λειτουργήσει ως θεματικός πυρήνας και να αξιοποιηθεί λεξικογραφικά, για να τεκμηριώσει όχι αναγκαστικά μία, αλλά περισσότερες από μία γλωσσικές λειτουργίες, ο Wiegand (1998β: 694) έχει προτείνει να χρησιμοποιείται γι' αυτήν ο όρος *θεματικό τεμάχιο* («thematisches Exzerptsegment»).

20. Πβ. Reichman (1990: 1606).

21. Για την αρχή της συνεκτικής πληρότητας των παραθεμάτων βλ. Wiegand (1998β: 695).

22. Για τα διάφορα είδη λεξικογραφικής πύκνωσης κειμένου βλ. Wiegand (1998α).

2. Το λεξικογραφικό αρχείο (αρχείο δελτίων) του Ιστορικού Λεξικού

γωγή των αποδελτιωτέων λεξικογραφικών στοιχείων που αντλούνται από έντυπες (μη χειρόγραφες) πηγές, γίνεται σχεδόν συστηματικά υπό τύπον φωτοτυπημένου αντιγράφου που επικολλάται στο δελτίο.²³ Πρόσφατα εφαρμόζεται στο Ιστορικό Λεξικό και η μέθοδος της αποδελτίωσης σε ψηφιοποιημένη μορφή με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και πλεονεκτήματα. Ας σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι η χειρόγραφη μορφή της λεξικογραφικής αποδελτίωσης στο ΙΑΝΕ συνδέεται με μία σειρά προβλημάτων, η επίλυση των οποίων αυξάνει τον χρόνο ελέγχου και επεξεργασίας των τεκμηρίων και δυσχεραίνει την λεξικογραφική τους αξιοποίηση. Μεταξύ των προβλημάτων αυτών συγκαταλέγονται:

- α) οι δυσανάγνωστοι ενίοτε γραφικοί χαρακτήρες (π.χ. ανάγνωση δεσιμανάκι αντί ορθού δεσιματάκι).
- β) τα σπάνια μεν αλλά όχι ανύπαρκτα αντιγραφικά λάθη (π.χ. γραφή δελτίου δερβέσακας ή ζαράνια αντί δερβίσακας ή ζδράνια της πηγής).
- γ) η σημασιολογικά ασαφής ή ανεπαρκής δήλωση του περικειμένου, που επιβάλλει αναγωγή στην πηγή για συμπλήρωση των δεδομένων· ενίοτε, για παράδειγμα, αποδελτιώνεται μία φράση ή παροιμία χωρίς την σημασία της, παρότι αυτή σημειώνεται στην πηγή.
- δ) οι συνειδητές ή ασυνείδητες επεμβάσεις στο πρωτότυπο κείμενο, όπως ορθογραφικές διορθώσεις, ποικίλες αποκαταστάσεις τύπων, ιδίως ιδιωματικών επί το κοινότερον ή σπανιότερα κοινών επί το ιδιωματικότερον (π.χ. γραφή Δερβενάκια αντί του παραδεδομένου Ντερβενάκια, γραφή πιδι αντί του παραδεδομένου παιδι σε απόσπασμα λόγου από βόρειο ιδίωμα, γραφή ουδ. άρθρου τὸ αντί παραδεδομένου τοῦ σε απόσπασμα λόγου από νότιο ιδίωμα).

23. Για τα πλεονεκτήματα της δεύτερης αυτής μεθόδου (πιστότητα αναπαραγωγής πρωτοτύπου, απουσία λαθών, παραλείψεων, επεμβάσεων, αποφυγή χρονοβόρων ελέγχων), η οποία σε ευρωπαϊκό επίπεδο εφαρμόζεται ήδη από την δεκαετία του '50, βλ. Wiegand (1998β: 695) και Reichman (1990: 1607).

- ε) οι παραλείψεις ειδικών φθογοσήμων σε ιδιωματικές λέξεις (π.χ. γραφή απλού γράμματος δ ή χ ή π αντί του παραδεδομένου δ̇ ή χ̇ ή π̇ με τελεία στην κεφαλή του κάθε γράμματος, η οποία παραπέμπει σε ιδιωματικό φθόγγο [d] ή [ʃ] ή [b] αντίστοιχα)·
- στ) οι συντμήσεις ή παραλείψεις όρων από το πρωτότυπο κείμενο, που εμποδίζουν την κατανόηση των αποδελτιωμένων χωρίων κλπ.²⁴

Σε κάθε δελτίο, εκτός από το λεξικογραφικό στοιχείο και το περικείμενό του, καταγράφονται με δομημένη μορφή και μία σειρά άλλων, απαραίτητων για την σύνταξη των λεξικογραφικών άρθρων πληροφοριών,²⁵ οι οποίες προκύπτουν από την αποδελτιούμενη πηγή και αφορούν:

- α) τον τόπο προέλευσης του αποθησαυριζόμενου στοιχείου, εάν αυτό είναι διαλεκτικό, ή την συχνότητα χρήσης του, εάν αυτό είναι υπερδιαλεκτικό (κοινό)·
- β) την πηγή από όπου αυτό έχει αντληθεί·
- γ) το κειμενικό είδος στο οποίο ανήκει (π.χ. παραμύθι, διήγημα, άσμα) ή το ειδικό λεξιλόγιο το οποίο εκπροσωπεί (π.χ. συνθηματική γλώσσα ή τεχνικός-επαγγελματικός όρος)·
- δ) την ακριβή χρονολόγησή του – αυτό ισχύει για στοιχεία που έχουν αντληθεί από την γραπτή μη λογοτεχνική παράδοση (π.χ. αρχειακά έγγραφα)· για τις λοιπές περιπτώσεις η χρονολόγηση των στοιχείων, χωρίς να δηλώνεται ρητά στο δελτίο, προκύπτει

24. Για αντίστοιχα προβλήματα σε διαλεκτικά λεξικογραφικά προγράμματα άλλων γλωσσών πβ. Geyer (2000: 2) και Dalcher (1991: 13).

25. Για την πρακτική της δομημένης καταγραφής λεξικογραφικών πληροφοριών σε δελτία ή –σήμερα πλέον– σε ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων, η οποία ακολουθείται από την παραδοσιακή λεξικογραφία κατά την διαδικασία καταρτισμού ενός λεξικογραφικού σώματος, βλ. Atkins και Rundell (2008: 48-51), Landau (2001²: 190), Ξυδόπουλος (2008: 299), επίσης *WBÖ* Beiheft Nr. 2 (2005: 18). Για τα είδη πληροφοριών που δύναται να περιέχει ένα λεξικογραφικό δελτίο βλ. Reichmann (1990: 1607-1608).

2. Το λεξικογραφικό αρχείο (αρχείο δελτίων) του Ιστορικού Λεξικού

έμμεσα από τα χρονολογικά δεδομένα της πηγής, από την οποία αυτά προέρχονται.²⁶

- ε) την απουσία ρητής δήλωσης στην πηγή της σημασίας του στοιχείου.

Όταν πρόκειται για ονόματα ζώων, φυτών, ορυκτών, εργαλείων, σκευών, μηχανών κλπ., δίνεται συχνά στο δελτίο και το σχεδιάγραμμα του αντικειμένου, το οποίο υπάρχει στην πηγή προς διασάφηση της σχετικής έννοιας. Σπανιότερα, όταν υπάρχει στην πηγή δείγμα φυτού αποξηραμένου, γίνεται σχετική αναφορά στο δελτίο.

Τα δελτία λεξικογραφικής ύλης του Λεξικού είναι εσωτερικώς πολυλειτουργικά (βλ. Wiegand 1998β: 697) υπό την έννοια ότι οι λεξικογραφικοί στόχοι που υπηρετούν αφενός αφορούν πάντοτε ένα μόνο λεξικογραφικό στοιχείο –την λέξη του παραθέματος που φέρεται υπογραμμισμένη–, αφετέρου είναι πολλαπλοί ως προς το στοιχείο αυτό. Τούτο οφείλεται στο γεγονός ότι το τμήμα λόγου που επιλέγεται και αντιγράφεται από την πηγή στο δελτίο, περιέχει συνήθως ποικίλες πληροφορίες για το αποδελτιούμενο λεξικογραφικό στοιχείο (σημασιολογικές, ετυμολογικές, συντακτικές, φωνητικές κ.ά.), οι οποίες μπορούν να αξιοποιηθούν κατά την σύνταξη για την ταυτό-

26. Το θέμα του χρονικού προσδιορισμού των λεξικογραφικών τεκμηρίων που χρησιμοποιούνται για την σύνταξη συγχρονικών διαλεκτικών λεξικών και ειδικά του ΙΑΝΕ αναλύει η Bassea-Bezantakou (2005: 30-31, 33-34). Για παραδείγματα ακριβούς χρονολόγησης λεξικογραφικών δεδομένων (συνήθως σημασιών) σε συνταγμένα άρθρα του ΙΑΝΕ πβ. λ. γρανάτα I (σημασιολογικό μέρος, όπου χρονολογημένη σημασία από έγγραφο 19ου αι.), γιοῦκος, γραφτός, δαμάσχο (ετυμολογικό μέρος, όπου χρονολογημένοι τύποι από έγγραφα 19ου αι.). Για την διαφορετική τακτική που ακολουθείται από λεξικογραφικά προγράμματα μακράς πνοής με συγχρονική διάσταση, άλλοτε λ.χ. να αντιμετωπίζουν ως ενιαίο όλον τα τεκμήρια τα προερχόμενα από τον 19ο και 20ό αι. και άλλοτε να τα διακρίνουν με ειδική χρονολογική σήμανση ή με ειδικό χαρακτηρισμό (απηρχαιωμένο, σε υποχώρηση, ασταθές, νεότερο κλπ.) βλ. Landolt (2007: 152 σημ. 3). Στο ΙΑΝΕ τα λεξικογραφικά τεκμήρια που χρονολογούνται από το 1800 και εξής αντιμετωπίζονται γενικά ως ενιαίο όλον, ως ανήκοντα αδιακρίτως στην σύγχρονη περίοδο της ελληνικής γλώσσας.

χρονη, λόγου χάρη, τεκμηρίωση του τύπου, της σημασίας ή και της χρήσης του στοιχείου, για την τεκμηρίωση συγκεκριμένης φρασεολογίας ή των σχέσεων του στοιχείου (συνωνυμικών-αντωνυμικών) προς άλλα στοιχεία του γλωσσικού συστήματος κλπ. Ο τρόπος αυτός οργάνωσης του υλικού, αν και αυξάνει τον όγκο των δελτίων αλλά και τον χρόνο συγκρότησης του αρχείου, έχει δύο βασικά πλεονεκτήματα: εξασφαλίζει ανά πάσα στιγμή συνολική εποπτεία επί του αποθησαυρισμένου υλικού από το γράμμα Α ως το Ω και επιτρέπει παράλληλη σύνταξη σε δύο διαφορετικά γράμματα.²⁷

Τα λεξικογραφικά τεκμήρια του Λεξικού βρίσκονται ταξινομημένα αλφαβητικά σε 1.700 μεταλλικές δελτιοθήκες. Η ταξινόμηση γίνεται κατά λήμμα και όχι κατά τύπο (ΚΣ 2012, άρθρο 17). Έτσι τύποι όπως *πιδί*, *π'δι* υπάγονται στον κοινό τύπο *παιδί*, ο οποίος και τίθεται ως λήμμα, τύποι *βέσσαλον*, *ήσσαλον*, *γήσσαλον*, *φήσσαλο* στο κοινό *βότσαλο*, τύπος *βράκαλο* στον αλωβητότερο ιδιωματικό τύπο *βράκανο* (< αρχ. *βράκανον*) κ.ο.κ. Το λήμμα, όπου υπάρχει ο υπογραμμισμένος τύπος κάθε δελτίου, ορίζεται αποκλειστικά από τους συντάκτες-ερευνητές του Λεξικού κατά την φάση της λημματογράφησης των δελτίων, η οποία προηγείται της αρχειοθέτησης αυτών.²⁸ Ο τύπος του λήμματος σημειώνεται κανονικά στο άνω δεξιό άκρο του δελτίου.

27. Για εξωτερικώς πολυλειτουργικά δελτία, τα παραθέματα των οποίων αξιοποιούνται για την σύνταξη περισσότερων του ενός λεξικογραφικών άρθρων, τόσων, δηλαδή, όσα είναι και τα υπογραμμισμένα στοιχεία του εκάστοτε παραθέματος, βλ. Wiegand (1998β: 697) και Reichmann (1990: 1607), όπου και παραδείγματα από λεξικογραφικά προγράμματα άλλων γλωσσών, τα οποία εφαρμόζουν τον δεύτερο αυτόν τύπο δελτίων. Πβ. σχετικά και Dalcher (1991: 12).

28. Για τις αρχές λημματογράφησης στο ΙΑΝΕ βλ. ΚΣ 1935, άρθρα 16-28 και ΚΣ 2012, άρθρα 16-29. Για τα προβλήματα που σχετίζονται με την λημματογράφηση και αρχειοθέτηση σπάνιων διαλεκτικών τύπων γενικά σε ιστορικά διαλεκτικά λεξικά βλ. Μπασέα-Μπεζαντάκου (1997), Bassea-Bezantakou (2005), Γιακουμάκη *et al.* (2004: 7-8). Για τα γενικότερα ζητήματα μεθοδολογίας της λημματογράφησης και διάταξης των λημμάτων στην ιστορική λεξικογραφία βλ. Reichmann (1989: 64-74) και συνοπτικά Wiegand (1998β: 692, 693).

2. Το λεξικογραφικό αρχείο (αρχείο δελτίων) του Ιστορικού Λεξικού

Με βάση τον όγκο της υπάρχουσας λεξικογραφικής ύλης τα λήμματα του Λεξικού υπολογίζεται ότι υπερβαίνουν σήμερα συνολικά τις 500.000.²⁹ Υπάρχουν λέξεις που εκπροσωπούνται στο αρχείο δελτίων με ένα μόνο λεξικογραφικό τεκμήριο, όπως τα μονομάρτυρα ιδιωματικά *Θράκης καβάκουρο* (=δάσος από λεύκες), *Ζακύνθου καβαλλαρότος* (=έφιππος χωροφύλακας), *Σερίφου νεαρίζω* (=για βόδια, βγάζω νέο μαλλί) κλπ., και άλλες πάλι με εκατοντάδες ή και χιλιάδες ακόμα τεκμήρια – η δεύτερη περίπτωση αφορά συνήθως λέξεις της Κοινής με πλούσια εκπροσώπηση στα ιδιώματα (πβ. λήμμα *καί* με 500 τεκμήρια, λήμμα *δέρνω* με 1.500 τεκμήρια, λήμμα *δίνω* με 5.000 τεκμήρια – οι αριθμοί δίνονται πάντα κατά προσέγγιση).³⁰

Αξίζει να σημειωθεί ότι στο αρχείο δελτίων λεξικογραφικής ύλης του Ιστορικού Λεξικού, εκτός από τα δελτία που προέρχονται εξ αντιγραφής από συγκεκριμένες (πρωτογενείς ή δευτερογενείς) πηγές, βρίσκονται ενταγμένα και πολλά δελτία που περιέχουν χειρόγραφες, ενυπόγραφες, ετυμολογικές ή άλλες διαλεκτικές, παρατηρήσεις, παραβολές ή παραπομπές για υπό σύνταξη άρθρα από τους ίδιους τους συντάκτες του Λεξικού, καθώς και δελτία με γλωσσική ύλη από το μητρικό τους ιδίωμα ή από το ιδίωμα άλλων αξιόπιστων πληροφορητών (συνήθως επισκεπτών του Κέντρου Ερεύνων των Νεοελληνικών Διαλέκτων και Ιδιωμάτων-ΙΑΝΕ της Ακαδημίας Αθηνών), τα οποία εμπλουτίζουν το αρχείο με πρωτότυπο, διαλεκτικό συνήθως, υλικό.

Στο σώμα του αρχείου διακρίνεται και μία άλλη κατηγορία δελτίων, αυτή των λεγόμενων παραπεμπτικών. Πρόκειται για τα δελτία με

29. Ο τελικός αριθμός των λημμάτων του Λεξικού μέχρι την ολοκλήρωση της σύνταξης προβλέπεται, βέβαια, να μεταβληθεί, αφενός λόγω της συνεχιζόμενης συλλογής υλικού και αποδελτίωσης, αφετέρου λόγω αναθεωρήσεων στην λημματογράφηση. Βλ. σχετικά Giakoumaki και Afroudakis (2001: 17).

30. Για τα ειδικά προβλήματα που εμφανίζει η σύνταξη λημμάτων με λιγοστά τεκμήρια (αναζήτηση πρόσθετων τεκμηρίων, διασταύρωση λεξικογραφικής πληροφορίας) ή, αντιθέτως, με πολυάριθμα τεκμήρια (απομάκρυνση περιττού υλικού κλπ.) βλ. Dalcher (1991: 12). Πβ. και Reichmann (1990: 1607.22).

υποβοηθητική για τον χρήστη του αρχείου λειτουργία, στα οποία σημειώνονται είτε το λήμμα, στο οποίο θα πρέπει να αναζητηθεί ένας ιδιωματικός τύπος, είτε τα άλλα λήμματα του αρχείου, με τα οποία ένα συγκεκριμένο λήμμα συνδέεται σημασιολογικώς με σχέσεις συνωνυμίας, αντίθεσης ή γενικότερα παραβολής, είτε τα λήμματα με τα οποία αυτό δύναται να σχετίζεται ετυμολογικώς (για περιπτώσεις δυσετυμολόγητων διαλεκτικών τύπων).

Για να υπηρετηθεί, εξάλλου, ο δεύτερος στόχος του Ιστορικού Λεξικού, αυτός της διαχρονικής έρευνας του νεοελληνικού λεξιλογίου, ιδίως μάλιστα του διαλεκτικού (βλ. ΚΣ 2012, άρθρα 79-94), και για να διευκολυνθεί η διαδικασία της σύνταξης, εντάχθηκε από ενωρίς στο αρχείο λεξικογραφικής ύλης και σημαντικός αριθμός λέξεων από την μεσαιωνική και την νεότερη ελληνική δημώδη γραμματεία, δεδομένου ότι αυτή δεν καλύπτεται μέχρι σήμερα πλήρως λεξικογραφικά. Αποδελτιώθηκαν επιλεκτικά λογοτεχνικά και μη λογοτεχνικά κείμενα της δημώδους μεσαιωνικής και νεότερης γραμματείας,³¹ ιδίως μάλιστα διαλεκτικά, αλλά και λεξικογραφικά έργα προ του 1800, καθώς λέξεις από τις πηγές αυτές υπάρχει μεγάλη πιθανότητα να επιβιώνουν σήμερα σε ιδιώματα ή στην Κοινή είτε αυτούσιες είτε παραλλαγμένες κατά τον τύπο ή την σημασία τους (βλ. αναλυτικά κεφ. 4).

Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί ότι το λεξικογραφικό αρχείο του Ιστορικού Λεξικού δεν αποτελεί ένα ήδη κλειστό, ολοκληρωμένο λεξικογραφικό σώμα, όπως συμβαίνει με αντίστοιχα λεξικογραφικά προγράμματα άλλων γλωσσών· αντίθετα, με την συστηματική αποδελτίωση νέων αλλά και παλαιών, ελλιπώς αποδελτιωμένων πηγών (χειρογράφων και εντύπων), συνεχίζει, όπως ήδη προαναφέρθηκε, να εμπλουτίζεται σταθερά τόσο σε επίπεδο μακροδομής όσο και σε

31. Για την αξιοποίηση των μη λογοτεχνικών κειμένων ως πηγών για την μελέτη της Μεσαιωνικής Ελληνικής βλ. το εμπεριστατωμένο άρθρο της Μανωλέσσου (2003).

2. Το λεξικογραφικό αρχείο (αρχείο δελτίων) του Ιστορικού Λεξικού

επίπεδο μικροδομής, με κύριο στόχο την κατά το δυνατόν λεπτομερέστερη, πληρέστερη χαρτογράφηση του λεξιλογίου της σύγχρονης ομιλουμένης Ελληνικής σε όλες τις μορφές της.³² Η αδιάκοπη τροφοδότηση του αρχείου δελτίων του Λεξικού με νέο υλικό καλείται, παράλληλα, να υπηρετήσει και ένα δεύτερο στόχο, αυτόν της αποθησαύρισης και της διάσωσης «ἀπὸ τὴν μοιραία λήθη» ενός λεξιλογίου, όπως αυτού των διαλεκτικών ποικιλιών της Νέας Ελληνικής, πολύτιμου επιστημονικά τόσο για την ιστορική μελέτη της Ελληνικής όσο και για την κατανόηση της παλαιότερης ελληνικής γραμματείας, το οποίο με το πέρασμα του χρόνου φθίνει και υποχωρεί έναντι του λεξιλογίου της κοινής ομιλουμένης γλώσσας.³³

32. Ενδεικτική της αναγκαιότητας για συνεχή εμπλουτισμό του υλικού ενός λεξικογραφικού έργου του είδους του Ιστορικού Λεξικού είναι η ρήση του Jacob Grimm, συντάκτη του περιώνυμου ιστορικού λεξικού της γερμανικής γλώσσας *Deutsches Wörterbuch*: «ihrer natur nach können bücher dieser art erst gut werden bei zweiter auflage». Πβ. Solf (2011: 1).

33. Βλ. Παπαδόπουλος (1933: θ', ιστ' και ιθ') και ΚΣ 2012, εισαγωγή, μέρος Α'. Τους κινδύνους, στους οποίους εκθέτει ένα λεξικογραφικό πρόγραμμα η ταχτική της συνεχούς διόγκωσης της λεξικογραφικής πρώτης ύλης με προσθήκη νέου υλικού, αναλύει ο Reichmann (1990: 1601-1603), ο οποίος τονίζει επίσης την σημασία τόσο των ποσοτικών όσο και των ποιοτικών χαρακτηριστικών ενός λεξικογραφικού σώματος (σ. 1598). Για την προβληματική που συνδέεται με τον προσδιορισμό του ιδανικού όγκου της λεξικογραφικής ύλης βλ. Atkins και Rundell (2008: 57-61), όπου τονίζεται χαρακτηριστικά (σ. 61): «We don't actually know how much data we need in order to account for a given linguistic feature, be it a word, a meaning, or a word combination. What we know is that the more data we have, the more we learn». Βλ. επίσης Schaeder (1981: 82-91), όπου τεκμηριώνεται ειδικά η αδυναμία συστηματικής αύξησης του αριθμού των λημμάτων ενός λεξικού, όταν ο όγκος της λεξικογραφικής ύλης υπερβεί ένα συγκεκριμένο όριο (πβ. και εποπτικό γράφημα με την σταθεροποιημένη καμπύλη λεξικογραφικών αποτελεσμάτων στους Schaeder 1981: 86 και Reichmann 1990: 1596). Έχει, βέβαια, τεκμηριωθεί επιστημονικά ότι απαιτείται μεγάλος όγκος λεξικογραφικών δεδομένων, προκειμένου να εξασφαλιστούν επαρκή στοιχεία για την τεκμηρίωση σπάνιων λέξεων, τύπων, σημασιών ή χρήσεων (βλ. Zipf 1935). Πβ. και Atkins και Rundell (2008: 61): «you need very large amounts of text in order to get adequate information for the rarer words and rarer uses».

Το μοναδικό στο είδος του λεξικογραφικό αρχείο του ΙΑΝΕ δεν αποτελεί σήμερα απλώς και μόνο την ραχοκοκκαλιά για την σύνταξη του Ιστορικού Λεξικού. Χάρη στον ειδικό τρόπο οργάνωσής του αλλά και στα ποιοτικά και ποσοτικά του χαρακτηριστικά, συνιστά αυτό-χρημα και ένα θησαυρό κοινών και διαλεκτικών τεκμηρίων για την μελέτη όχι μόνο της ελληνικής γλώσσας και της ιστορίας της, αλλά και άλλων πτυχών του σύγχρονου ελληνικού πολιτισμού, ιδιαιτέρως μάλιστα του λαϊκού.

2.1. Τα επιμέρους τμήματα του λεξικογραφικού αρχείου του Ιστορικού Λεξικού

Το αρχείο λεξικογραφικής ύλης του Ιστορικού Λεξικού χωρίζεται σήμερα για τεχνικούς λόγους σε πέντε επιμέρους τμήματα ή αρχεία:

- α) Το αρχείο εκτυπωθέντων λημμάτων του ΙΑΝΕ, με 325.000 λεξικογραφικά τεκμήρια για τα άρθρα Α-δαχτυλωτός, τα οποία περιλαμβάνονται στους εκδεδομένους τόμους του Λεξικού Α', Β', Γ', Δ'1, Δ'2, Ε'1 και Ε'2.
- β) Το κυρίως αρχείο του ΙΑΝΕ, το οποίο περιλαμβάνει τα λεξικογραφικά τεκμήρια για τα υπό έκδοση άρθρα δέ-ώχταλίζω. Τα δελτία του κυρίως αρχείου, που σήμερα φυλάσσονται σε 1.200 μεταλλικές δελτιοθήκες, υπερβαίνουν τα 3 εκατομμύρια.
- γ) Το αρχείο του παραρτήματος (συμπληρώματος) του ΙΑΝΕ, το οποίο περιλαμβάνει το νέο συμπληρωματικό υλικό για τα ήδη συνταγμένα και εκδεδομένα λήμματα της λεξικογραφικής σειράς Α-δαχτυλωτός, τα νέα μη εκδεδομένα λήμματα της ίδιας σειράς, τα οποία προήλθαν από τον συστηματικό εμπλουτισμό του αρχείου με νέο υλικό, καθώς και τις αβέβαιες ή 'αμήχανες' λέξεις της εν λόγω σειράς. Το παράρτημα αριθμεί σήμερα περισσότερα από 400.000 δελτία.
- δ) Το ειδικό αρχείο τοπωνυμίων και κυρίων ονομάτων του ΙΑΝΕ, το οποίο προς το παρόν περιλαμβάνει τα 40.000 περίπου δελτία της λεξικογραφικής σειράς Α-δαχτυλωτός που φέρουν τοπωνύμια

2.1. Τα επιμέρους τμήματα του λεξικογραφικού αρχείου του Ιστορικού Λεξικού

και άλλα κύρια ονόματα (βαπτιστικά, επώνυμα, εθνικά, κτητικά κλπ.). Το λοιπό ονοματολογικό υλικό βρίσκεται προσωρινά ενσωματωμένο στο κυρίως αρχείο του ΙΑΝΕ, από όπου και αποχωρίζεται τμηματικά και εντάσσεται στο αρχείο τοπωνυμίων και κυρίων ονομάτων, όταν ολοκληρώνεται η έκδοση της αντίστοιχης συντακτικής σειράς του Λεξικού.

- ε) Το ειδικό αρχείο επιθημάτων του ΙΑΝΕ, το οποίο αριθμεί 5.000 δελτία με τεκμήρια για 800 νεοελληνικά παραγωγικά επιθήματα.³⁴

2.2. Οι ηλεκτρονικές εφαρμογές του λεξικογραφικού αρχείου του Ιστορικού Λεξικού

Στο πλαίσιο των ποικίλων προγραμμάτων μηχανοργάνωσης που υλοποιήθηκαν και συνεχίζουν να υλοποιούνται από το Κέντρον Ερεύνων των Νεοελληνικών Διαλέκτων και Ιδιωμάτων (ΚΕΝΔΙ) – ΙΑΝΕ από το 1995 και εξής, το αρχείο δελτίων λεξικογραφικής ύλης του Λεξικού, παράλληλα με την παραδοσιακή γραμμική, μονοδιάστατη οργάνωσή του κατά την αλφαβητική σειρά του λήμματος, έχει αποκτήσει και ηλεκτρονική μορφή, χάρη στην οποία δίνεται στους ερευνητές του ΚΕΝΔΙ η δυνατότητα ταχείας αναζήτησης λεξικογραφικών δεδομένων στο corpus του Λεξικού.³⁵

34. Βλ. αναλυτικά Κατσουλέας (2001).

35. Για λεπτομέρειες σχετικά με τις επιμέρους ηλεκτρονικές εφαρμογές που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο του προγράμματος ΑΜΗΤΟΣ βλ. τόμ. ΚΓ' (2001) του Λεξικογραφικού Δελτίου της Ακαδημίας Αθηνών «Το πρόγραμμα ΑΜΗΤΟΣ». Αντίστοιχα ερευνητικά προγράμματα εφαρμόζονται διεθνώς και από άλλα ιστορικά διαλεκτικά λεξικά μακράς πνοής, με σημαντικότητα λεξικογραφικά οφέλη. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση εκτεταμένης ψηφιοποίησης των λεξικογραφικών δεδομένων του λεξικού των βαναρικών διαλέκτων της Αυστρίας, που εκδίδει η Αυστριακή Ακαδημία (βλ. Geyer 2000).

Οι επιμέρους εφαρμογές είναι οι εξής:

- α) Το ηλεκτρονικό λημματολόγιο του κυρίως αρχείου του ΙΑΝΕ (γράμματα Δ-Ω). Πρόκειται για βάση δεδομένων των λημμάτων του κυρίως αρχείου λεξικογραφικής ύλης του Λεξικού, δηλ. των μη εκδεδομένων λημμάτων των γραμμάτων Δ (δέ) – Ω. Στην βάση αυτή καταχωρίζονται οργανωμένα σε πληροφοριακά πεδία τα επιμέρους λήμματα του αρχείου δελτίων του Λεξικού μαζί με τα βασικά χαρακτηριστικά κάθε λήμματος, τα ποσοτικά (αριθμός δελτίων) και τα ποιοτικά –συνήθως καταχωρίζονται επιλεκτικά τα κύρια φωνητικά και σημασιολογικά δεδομένα κάθε λήμματος, όπως ακριβώς αναγράφονται στα δελτία, μαζί με συνοπτικές πληροφορίες γλωσσογεωγραφικής κατανομής των τύπων και των σημασιών· σπανιότερα σημειώνονται και άλλα ετυμολογικά ή ονοματολογικά δεδομένα, εφόσον αυτά σημειώνονται στα δελτία. Βασικό πλεονέκτημα του ηλεκτρονικού λημματολογίου του ΙΑΝΕ είναι η δυνατότητα ταχείας αναζήτησης όχι μόνο λημμάτων αλλά και διαλεκτικών τύπων, χωρίς να είναι γνωστό το λήμμα, στο οποίο αυτοί είναι ενταγμένοι.³⁶
- β) Το ηλεκτρονικό λημματολόγιο του παραρτήματος του ΙΑΝΕ. Πρόκειται για ηλεκτρονική βάση δεδομένων των λημμάτων του παραρτήματος, στην οποία καταχωρίζεται συνοπτικά, οργανωμένη επίσης σε πληροφοριακά πεδία, η νέα ή συμπληρωματική πληροφορία που περιέχεται στα δελτία του αρχείου του παραρτήματος του Λεξικού για τα λήμματα της εκδεδομένης σειράς Α-δαχτυλωτός.
- γ) Η ηλεκτρονική έκδοση των εκδεδομένων τόμων Α'-Ε'2 του ΙΑΝΕ. Με το συγκεκριμένο πρόγραμμα, που βρίσκεται στο στάδιο του

36. Βλ. σχετικά Βραχιονίδου *et al.* (2001), όπου και δείγματα του λημματολογίου σε έντυπη μορφή. Πβ. επίσης Γιακουμάκη *et al.* (2004: 8).

- 2.2. Οι ηλεκτρονικές εφαρμογές του λεξικογραφικού αρχείου του Ιστορικού Λεξικού

σχεδιασμού,³⁷ προβλέπεται η ηλεκτρονική οργάνωση της λεξικογραφικής πληροφορίας που καταχωρίζεται στα ήδη εκδεδομένα άρθρα του Λεξικού *A-δαχτυλωτός*.

- δ) Η ειδική ηλεκτρονική βάση δεδομένων των τοπωνυμίων του *ΙΑΝΕ*. Πρόκειται για την δεύτερη από τις δύο ηλεκτρονικές βάσεις που οργάνωσε το Αρχείο Τοπωνυμίων και Κυρίων Ονομάτων της Ακαδημίας Αθηνών, όπου καταχωρίζονται τα τοπωνύμια που μαρτυρούνται στα χειρόγραφα του Λεξικού³⁸ – η πρώτη περιλαμβάνει τις χειρόγραφες συλλογές του Λεξικού που περιέχουν τοπωνύμια.³⁹ Το κάθε τοπωνύμιο συνοδεύεται από πλήθος πληροφοριών, οι οποίες εισάγονται οργανωμένες σε επιμέρους πεδία, όπως λήμμα, τύπος τοπωνυμίου, περιγραφή του φερώνυμου τόπου, γεωγραφικός προσδιορισμός (κοινότητα, επαρχία, νομός), πηγή (αριθμός και σελίδα χειρογράφου), σχόλια και παρατηρήσεις.⁴⁰ Μέχρι το 2001 είχαν εισαχθεί στη βάση 30.000 και πλέον τοπωνύμια. Σήμερα ανέρχονται αυτά σε 103.000.⁴¹
- ε) Η ειδική ηλεκτρονική βάση δεδομένων των επιθημάτων του *ΙΑΝΕ*. Στην βάση αυτή καταχωρίζονται οργανωμένες κατά κατηγορίες οι διάφορες πληροφορίες των δελτίων επιθημάτων του Λεξικού.⁴²

37. Το έργο αυτό εντάσσεται στο πλαίσιο του μεγάλου προγράμματος ΕΣΠΑ «Προβολή του έργου των Ερευνητικών Κέντρων της Ακαδημίας Αθηνών στον Παγκόσμιο Ιστό».

38. Σε δεύτερη φάση προβλέπεται να προστεθούν στην βάση και τα εκδεδομένα τοπωνύμια από άλλες πηγές, ώστε να δημιουργηθεί ένα πληρέστατο τοπωνυμικό corpus (βλ. Γιακουμάκη 2001: 6).

39. Βλ. Αφρουδάκης (2001: 159-192).

40. Βλ. Αφρουδάκης (2001: 192-225), όπου και δείγμα της βάσης δεδομένων των τοπωνυμίων *ΙΑΝΕ*.

41. Βλ. Αφρουδάκης (2001: 193) και Αφρουδάκης στον παρόντα τόμο.

42. Βλ. Κατσουλέας (2001), όπου και δείγμα του τμήματος της βάσης που έχει τεκμηριωθεί αναλυτικά.

3. Οι πηγές λεξικογραφικής ύλης του Ιστορικού Λεξικού⁴³

Η λεξικογραφική βάση (ή 'αρχικό λεξικογραφικό αρχείο'),⁴⁴ το σύνολο δηλ. των πηγών από όπου αντλεί τα δεδομένα του ένα λεξικό, προσδιορίζει, ως γνωστόν, με τα ποιοτικά και τα ποσοτικά της χαρακτηριστικά τον αξιολογικό χαρακτήρα του όλου έργου.⁴⁵ Η επιλογή των πηγών, η συγκρότηση δηλ. της λεξικογραφικής βάσης ενός λεξικού, βρίσκεται σε στενή συνάρτηση τόσο προς την στοχοθεσία του λεξικού όσο και προς την γενικότερη κατάσταση των πηγών (πβ. ύπαρξη ή ανεπάρκεια υλικού, διαθεσιμότητα υπάρχοντος αρχειακού ή εκδεδомένου υλικού, ύπαρξη ή μη φιλολογικής παράδοσης για το υπάρχον υλικό κλπ.).⁴⁶

Το Ιστορικό Λεξικό, εφαρμόζοντας εμπειριοκρατικές πρωτίστως μεθόδους λεξικογραφικής έρευνας, αξιοποιεί δεδομένα (tokens) τόσο προφορικού όσο και γραπτού νεοελληνικού λόγου, κοινού και διαλεκτικού, προκειμένου να αναχθεί στο υπό περιγραφή σύστημα του λεξιλογίου της κοινής και ιδιωματικής Νέας Ελληνικής.

Τα προφορικά δεδομένα, κοινά και διαλεκτικά, συλλέγονται για τους σκοπούς του Λεξικού από τους ίδιους τους συντάκτες του – με την

43. Πβ. ΚΣ 2012, εισαγωγή, μέρος Γ' (Πηγές του Αρχείου του ΙΑΝΕ). Για μία πρώτη παρουσίαση των πηγών του Λεξικού στο ξεκίνημά του βλ. Μπούτουρας (1911: 40 κ.εξ.) και Παπαδόπουλος (1933: ε' κ.εξ.). Για μία πρόσφατη συνοπτική παρουσίαση βλ. Bassea-Bezantakou (2010: 13-14).

44. Για την μετάβαση από το 'αρχικό λεξικογραφικό αρχείο' («lexikographische Ausgangsdatei»), το σύνολο δηλ. των πηγών, στο 'ενδιάμεσο λεξικογραφικό αρχείο' («lexikographische Zwischendatei»), το σύνολο δηλ. των λεξικογραφικών δελτίων, βλ. αναλυτικότερα Reichmann (1989: 48-50) και Wiegand (1998β: 693). Για την έννοια ειδικότερα της λεξικογραφικής βάσης βλ. Wiegand (1983: 97 κ.εξ.).

45. «Ein historisches Wörterbuch ... wird nur so gut sein wie die Ressourcen, die ihm zur Verfügung stehen», σημειώνει χαρακτηριστικά ο Solf (2011: 1), θέλοντας να εξάρει την κεφαλαιώδη σημασία που έχει το ζήτημα των πηγών για την περιγραφή του λεξιλογίου μίας γλώσσας.

46. Βλ. αναλυτικότερα Reichmann (1990: 1593-1594), επίσης Wiegand (1998β: 693).

3. Οι πηγές
λεξικογραφικής
ύλης
του Ιστορικού
Λεξικού

συνδρομή και τρίτων (ιδιωτών εθελοντών, εξωτερικών συνεργατών) και επί τη βάσει οδηγιών που καθορίζουν οι πρώτοι – απευθείας από την πηγή τους, από προφορικά δηλ. κείμενα παραγόμενα μέσα σε φυσικές εν πολλοίς επικοινωνιακές καταστάσεις. Τα γραπτά δεδομένα, κοινά και διαλεκτικά, αντλούνται ομοίως από τους συντάκτες του Λεξικού απευθείας από την πηγή τους, από κείμενα δηλ. συνταγμένα πρωταρχικώς σε έγγραφη μορφή από τους δημιουργούς των, φορείς ή μη συγκεκριμένου ιδιώματος. Τα προφορικά και τα γραπτά κείμενα, από όπου οι συντάκτες του Λεξικού αντλούν άμεσα λεξικογραφικά δεδομένα για τους σκοπούς του Λεξικού, συγκροτούν στο σύνολό τους το σώμα των πρωτογενών πηγών του Λεξικού (βλ. κεφ. 3.1.).⁴⁷

Παράλληλα με τα πρωτογενή δεδομένα, που αντλούνται για τους σκοπούς του Λεξικού απευθείας από την πηγή τους (το στόμα και την γραφίδα του λαού), το Λεξικό αξιοποιεί και δευτερογενή δεδομένα γραπτού και προφορικού λόγου, κοινού και διαλεκτικού, τα οποία παραλαμβάνει από ‘δεύτερο χέρι’, από έμμεσες πηγές.⁴⁸ Πρόκειται για υλικό που έχει συλλεγεί από την πηγή του, από κείμενα δηλ. γραπτού και προφορικού λόγου, από άλλους, λεξικογράφους και μη, και για άλλους σκοπούς (σύνταξη λεξικών γενικών ή ειδικών, καταγραφή και μελέτη λαογραφικών, ιστορικών ή άλλων φαινομένων κλπ.) και έχει αποθησαυριστεί αυτούσιο ή επεξεργασμένο. Οι έμμεσες πηγές (έντυπες, χειρόγραφες, ηλεκτρονικές), από τις οποίες παραλαμβάνεται και αξιοποιείται για την σύνταξη των άρθρων του

47. Για την έννοια και την σημασία των πρωτογενών δεδομένων στην ιστορική λεξικογραφία πβ. Reichmann (1990: 1591 κ.εξ.) και Pethö (2002: 2).

48. Για την παραλαβή λεξικογραφικών δεδομένων από δευτερογενείς πηγές («Datenübernahme») και σε αντιδιαστολή προς την άντληση λεξικογραφικών δεδομένων από πρωτογενείς πηγές («Datenerhebung») στα πλαίσια της ιστορικής λεξικογραφίας βλ. Reichmann (1989: 43 κ.εξ.) και Wiegand (1998β: 692).

Λεξικού δευτερογενές λεξικογραφικό υλικό, συγκροτούν το σώμα των δευτερογενών πηγών του Λεξικού (βλ. κεφ. 3.2.).⁴⁹

Επισημαίνεται ότι, παράλληλα με τα εμπειρικά (empirical) δεδομένα, τα οποία αντλούνται από πρωτογενείς ή παραλαμβάνονται από δευτερογενείς πηγές, συνδυάζονται και αξιοποιούνται – σε μικρότερο βέβαια βαθμό – κατά την σύνταξη του Λεξικού και συστηματικά στοιχεία (types) για την Κοινή και τα ιδιώματα, τα οποία είναι προϊόν ενδοπαρατήρησης (introspection).⁵⁰ Τα δεδομένα αυτά προέρχονται αφενός από συντάκτες του Λεξικού, οι οποίοι αποτυπώνουν την γλωσσική τους επάρκεια στην Κοινή ή σε ιδιώματα σε δελτία, τα οποία ενσωματώνονται στο λεξικογραφικό αρχείο, αφετέρου από φορείς-γνώστες ιδιωμάτων, οι οποίοι εθελοντικά καταγράφουν το απόσταγμα της γνώσης τους για αυτά και εν είδει χειρογράφου προσφέρουν τις καταγραφές αυτές ως δωρεά στο Αρχείο του Λεξικού. Μέχρι στιγμής αριθμούνται 24 χειρόγραφα του είδους αυτού στο Αρχείο του ΙΑΝΕ, ορισμένα από τα οποία περιέχουν και άλλο εμπειρικό υλικό.

Ακολούθως παρουσιάζονται αναλυτικά οι βασικές κατηγορίες των πρωτογενών και των δευτερογενών πηγών του Ιστορικού Λεξικού με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, τα ποιοτικά και τα ποσοτικά.

49. Για τον ρόλο του δευτερογενούς υλικού στην ιστορική λεξικογραφία βλ. Reichmann (1990: 1589-1591). Για άλλες τριμερείς διακρίσεις της λεξικογραφικής βάσης (πρωτογενείς, δευτερογενείς, τριτογενείς πηγές), που δεν ακολουθούνται από την παρούσα εργασία, βλ. Wiegand (1983: 97 κ.εξ.), Pethö (2002: 2) και Meger (2010: 97).

50. Για την αντιπαράθεση γενικά εννοιοκρατικών και εμπειριοκρατικών μεθόδων στην μελέτη του φαινομένου της γλώσσας βλ. συνοπτικά Atkins και Rundell (2008: 46-47, 49). Για τον συνδυασμό των μεθόδων στην πράξη της ιστορικής διαλεκτικής λεξικογραφίας πβ. το διαλεκτικό λεξικό Ελβετίας *Schweizerisches Idiotikon* (<http://www.idiotikon.ch/index.php>, κεφ. Quellenmaterial: Kurzgefasste Übersicht über die Quellentypen des Schweizerischen Idiotikons).

3. Οι πηγές
λεξικογραφικής
ύλης
του Ιστορικού
Λεξικού

3.1. Οι πρωτογενείς πηγές του Ιστορικού Λεξικού

Οι πρωτογενείς πηγές του Ιστορικού Λεξικού διακρίνονται σε δύο κύριες κατηγορίες, σε πηγές προφορικού λόγου (προφορικές πηγές) και σε πηγές γραπτού λόγου (γραπτές πηγές), ανάλογα με το εάν το αποθησαυρισμένο σε αυτές κοινό δημώδες ή διαλεκτικό γλωσσικό υλικό ανήκει στην προφορική ή στην γραπτή παράδοση της γλώσσας.⁵¹ Στις πρωτογενείς πηγές εντάσσονται και δύο ειδικές μεικτές κατηγορίες, οι οποίες αξιοποιούνται συμπληρωματικά προς τις δύο πρώτες για την σύνταξη των λεξικογραφικών άρθρων του Λεξικού από το λήμμα δέ και εξής. Πρόκειται αφενός για τα διαθέσιμα ηλεκτρονικά σώματα κειμένων (corpora) της Νέας Ελληνικής, στα οποία αποθησαυρίζεται ανάμεικτο υλικό γραπτού και προφορικού λόγου, και αφετέρου για διαδικτυακά κείμενα, τα οποία καταχωρίζονται σε διάφορα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (social media), όπως ιστολόγια, ιστοτόπους, διαδικτυακά φόρα κ.τ.ό., και ανακτώνται μέσα από μηχανές αναζήτησης.

3.1.1. Οι προφορικές πηγές

Οι πρωτογενείς προφορικές πηγές συνιστούν το ουσιωδέστερο μέρος των λεξικογραφικών πόρων του Ιστορικού Λεξικού. Πρόκειται για ένα ογκωδέστατο σώμα δεδομένων (κειμένων) προφορικού λόγου, ρέοντος εν πολλοίς και ανεπεξέργαστου, πολύτιμου ως εκ τούτου λεξικογραφικά,⁵² από το οποίο αντλείται αυθεντική και πρωτότυπη

51. Για ζητήματα οριοθέτησης μεταξύ των δύο μορφών λόγου στα πλαίσια της σύγχρονης λεξικογραφίας βλ. Atkins και Rundell (2008: 71-72).

52. Για τον ρόλο και την αξία των προφορικών πηγών στο πλαίσιο της σύγχρονης λεξικογραφικής πράξης, ιδίως μάλιστα αυτής που εργάζεται με σώματα κειμένων, βλ. Atkins και Rundell (2008: 77 κ.εξ.), όπου τα προφορικά δεδομένα προβάλλονται ως 'ο χρυσός κανών' της λεξικογραφικής ύλης. Για τις δυσχέρειες χειρισμού και

γλωσσική ύλη τόσο για την κοινή όσο και για την ιδιωματική Νέα Ελληνική, ιδιαιτέρως μάλιστα για την δεύτερη. Τα υψηλά ποσοστά εκπροσώπησης του είδους αυτού των πηγών τόσο στο σύνολο των πρωτογενών πηγών όσο και στο σύνολο των πηγών λεξικογραφικής ύλης του Ιστορικού Λεξικού εν γένει, έχουν την αφετηρία τους στο γεγονός ότι «ὁ τῆς νέας Ἑλληνικῆς (γλωσσικὸς θησαυρὸς) φέρεται κατὰ τὸ μέγιστον μέρος εἰς τὸ στόμα τοῦ λαοῦ» (Παπαδόπουλος 1933: θ').⁵³ Διακρίνονται δύο είδη προφορικών πηγών, με βάση το μέσο με το οποίο διασώζεται και μελετάται ο ζωντανός προφορικός λόγος στα πλαίσια του Ιστορικού Λεξικού:

- (α) οι ηχητικές καταγραφές προφορικού λόγου και
- (β) οι έγγραφες καταγραφές προφορικού λόγου (χειρόγραφες συλλογές προφορικής γλωσσικής ύλης).

3.1.1.1. Οι ηχητικές καταγραφές προφορικού λόγου

Η πρώτη κατηγορία προφορικών πηγών του Ιστορικού Λεξικού περιλαμβάνει ένα μεγάλο αριθμό μαγνητικών ταινιών, δίσκων βινυλίου και άλλων μέσων εγγραφής και αναπαραγωγής ήχου με αποθησαυρισμένα κείμενα προφορικού λόγου από διάφορες διαλέκτους και ιδιώματα της Νέας Ελληνικής, τα οποία έχουν παραχθεί με φυσικό τρόπο μέσα σε πραγματικές επικοινωνιακές καταστάσεις (αυθόρμητες συνομιλίες, αφηγήσεις κλπ.). Το υλικό αυτό, το οποίο φυλάσσεται στο Αρχείο ηχητικών καταγραφών του ΚΕΝΔΙ,

αξιοποίησης του προφορικού υλικού, ιδίως του διαλεκτικού, βλ. Händler (1982: 794), όπου ο προφορικός λόγος προσδιορίζεται ως ένα ιδιαίτερα δυσπρόσιτο επισημονικά αντικείμενο.

53. Τούτο ισχύει όχι μόνο για τον κοινό δημόδη λόγο, ο οποίος εν μέρει μόνο εκπροσωπείται κατά τρόπο αυθεντικό από την γραπτή παράδοση των δύο τελευταίων αιώνων, τους οποίους καλύπτει λεξικογραφικά το Ιστορικό Λεξικό, αλλά εξίσου και για τον σύγχρονο διαλεκτικό λόγο –εάν όχι κυρίως για αυτόν– δεδομένου ότι σπάνια παραδίδεται αυτός σε γραπτή μορφή. Βλ. σχετικά σημ. 5.

3.1.1.1. Οι ηχητικές
καταγραφές
προφορικού
λόγου

προέρχεται από τις ειδικές ερευνητικές αποστολές, τις οποίες εκτελούν από της συστάσεως του Ιστορικού Λεξικού και μέχρι σήμερα οι συντάκτες του Λεξικού σε διάφορα μέρη της ελληνικής επικράτειας για την συλλογή αυθεντικού γλωσσικού υλικού, εν μέρει δε και από δωρεές τρίτων. Οι παλαιότερες ηχητικές εγγραφές προέρχονται από την δεκαετία του '60, οι νεότερες από τις πρόσφατες γλωσσικές αποστολές των συντακτών-ερευνητών του ΚΕΝΔΙ (2010-2011). Γλωσσογεωγραφικά καλύπτονται από το υλικό αρκετές περιοχές (Τσακωνιά, Κάτω Ιταλία, ιδιώματα Ηπείρου, Θεσσαλίας, Θράκης, Κρήτης, Μακεδονίας, Μ. Ασίας, νήσων Ιονίου και Αιγαίου πελάγους, Πελοποννήσου, Στερεάς Ελλάδος), ενώ παράλληλα τεκμηριώνονται και αρκετές κοινωνιογλωσσικές παράμετροι του υλικού, όπως φύλο, ηλικία, επάγγελμα/ιδιότητα των πληροφορητών κλπ. Το πρόγραμμα ψηφιοποίησης του Αρχείου ηχητικών καταγραφών του ΚΕΝΔΙ, το οποίο βρίσκεται σε εξέλιξη,⁵⁴ αντιμετωπίζει τα τεχνικά ζητήματα αναπαραγωγής των δεδομένων που προέρχονται από τις παλαιές ηχογραφήσεις, καθώς και το ζήτημα της οργάνωσης και τεκμηρίωσης του υπάρχοντος ηχητικού υλικού κατά διαλεκτικές περιοχές. Δείγματα του διαλεκτικού ηχητικού υλικού είναι προσβάσιμα στην Πολυμεσική Εφαρμογή ΙΑΝΕ (2008), την οποία υλοποίησε το ΚΕΝΔΙ στο πλαίσιο του προγράμματος «Η Κοινωνία της Πληροφορίας».

3.1.1.2. Οι χειρόγραφες συλλογές προφορικής γλωσσικής ύλης
του Ιστορικού Λεξικού

Κύριο λεξικογραφικό πόρο για την άντληση προφορικών γλωσσικών δεδομένων αποτελούν για το Ιστορικό Λεξικό οι 1.600 περίπου συλλογές προφορικής γλωσσικής ύλης, οι οποίες απόκεινται στο

54. Βλ. Bassea-Bezantakou (2010: 14).

Αρχείο του Ιστορικού Λεξικού σε χειρόγραφη μορφή. Στις συλλογές αυτές, που αριθμούν συνολικά 340.000 χειρόγραφες σελίδες,⁵⁵ αποθησαυρίζονται δεδομένα ζωντανού προφορικού λόγου, ιδιωματικού πρωτίστως, αλλά και κοινού, από όλες τις ευρύτερες περιοχές του ελλαδικού χώρου, αλλά και από περιοχές εκτός των ορίων της ελληνικής επικράτειας. Το ογκωδέστατο αυτό γλωσσικό υλικό είναι καρπός επιτόπιων ερευνών που διενεργήθηκαν τα τελευταία 160 χρόνια (από τα μέσα του 19ου αιώνα μέχρι σήμερα) από 600 και πλέον συλλογείς σε 1.330 σημεία έρευνας.⁵⁶ Πολλές περιοχές εκπροσωπούνται με υλικό από διάφορες περιόδους (παλαιά και νέα χειρόγραφα) και από περισσότερους του ενός συλλογείς. Βλ. αναλυτικά στοιχεία για την κατανομή των χειρογράφων στον πίνακα 1. Σημειώνουμε ότι μετά το 1922 και την ανταλλαγή των πληθυσμών, τα ιδιώματα Πόντου, Καππαδοκίας, Μ. Ασίας, Ανατολικής Θράκης, Ανατολικής Ρουμελίας και άλλων ελληνόφωνων περιοχών ευρισκόμενων εκτός των ορίων του ελληνικού κράτους, μελετώνται πλέον εντός της Ελλάδος και στους τόπους όπου εγκαταστάθηκαν πληθυσμοί προσφύγων προερχόμενοι από τις αναφερόμενες περιοχές.⁵⁷

55. Η μικρότερη συλλογή είναι το δισέλιδο χφ. ΙΑΝΕ αρ. 210 (1914) της Αμαλίας Αποστόλου με λέξεις από το γλωσσικό ιδίωμα του Μελενίκου και η μεγαλύτερη συλλογή το χφ. ΙΑΝΕ αρ. 289 (1887) του Κ. Νεστορίδη με 1.781 σελίδες παροιμιών από την Λακωνία και άλλους τόπους.

56. Η αρχαιότερη συλλογή γλωσσικής ύλης στο Αρχείο του Ιστορικού Λεξικού είναι του έτους 1854 (χφ. ΙΑΝΕ αρ. 48 Λέσβου), με βεβαιότητα όμως αυτή αντικατοπτρίζει πολύ παλαιότερη γλωσσική κατάσταση.

57. Για το ζήτημα της γλωσσογεωγραφικής ταξινόμησης του διαλεκτικού υλικού, που συλλέγεται σε σημεία προσφυγικών εγκαταστάσεων μετά το 1923, βλ. Κοντοσόπουλος (1969β: 125 κ.εξ.).

3.1.1.2. Οι χειρόγραφες συλλογές προφορικής γλωσσικής ύλης του Ιστορικού Λεξικού

Μείζων περιφέρεια ή Διαλεκτική περιοχή	Αριθ. χφ. ΙΑΝΕ που περιέχουν εν μέρει ή εν όλω γλωσσική ύλη από την περιοχή	Αριθμός σελίδων των χειρογράφων (εν συνόλω)	Ειδικά σημεία έρευνας διαλεκτικής περιοχής	Έτος συλλογής γλωσσικού υλικού (παλαιότερη-νεότερη)	Αριθ. συλλογών
Ανατολική Ρουμελία	22	4.350	17	1911-1997	17
Δαρδανέλλια	3	750	5	1893-1956	3
Ελλάς	64	9.508		1885-2010	36
Ήπειρος	85	16.000	85	1887-2010	55
Ήπειρος εκτός Ελλάδος	8	1.420	24	1908-1998	6
Θεσσαλία	75	15.650	92	1872-2010	46
Θράκη	30	4.770	24	1893-2004	23
Θράκη εκτός Ελλάδος	47	9.350	65	1873-1993	32
Τμβρος-Τένεδος	7	1.120	2	<1915-2010	7
Ιόνιοι Νήσοι	83	15.920	80	1888-2004	50
Καππαδοκία	16	2.670	8	1884-1979	11
Κάτω Ιταλία	17	2.030	10	1885-1977	5
Κορσική	2	400	1	1964-1965	1
Κρήτη	124	21.360	60	1863-2010	67
Κύπρος	44	4.130	10	1912-2010	28
Μακεδονία	151	31.510	86	1891-2008	85
Μακεδονία εκτός Ελλάδος	4	376	2	1912-1976	3
Μικρά Ασία	62	11.700	54	1882-2003	33
Νήσοι Βορειοανατολικού Αιγαίου	98	19.500	116	1854-2009	54
Νήσοι Κεντρικού Αιγαίου	116	29.930	32	1866-2004	52
Νήσοι Νοτιοανατολικού Αιγαίου	82	16.630	23	1891-2005	47
Πελοπόννησος	210	46.750	279	1887-2005	103
Πόντος	63	9.200	26	1875-2010	31
Προποντίς	25	4.000	8	1877-2007	18
Σποράδες	25	4.070	4	1903-2001	10
Στερεά Ελλάδα	212	36.130	207	1892-2008	116
Τσακωνιά	9	2.820	10	1876/7-1996	6

Πίν. 1 – Κατανομή χειρογράφων ΙΑΝΕ⁵⁸ κατά διαλεκτική περιοχή

58. Δεν συμπεριλαμβάνονται στον πίνακα τα 100 περίπου μη αντιγραφέντα χειρόγραφα του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου (ΕΦΣΚ), λόγω ελλείψεως αναλυτικών στοιχείων.

Για την συλλογή του προφορικού γλωσσικού υλικού και για την έγγραφη αποτύπωσή του έχει ακολουθηθεί από τους συλλογείς συγκεκριμένη εν πολλοίς μεθοδολογία, οι επιμέρους αρχές της οποίας έχουν οριστεί από την διεύθυνση και τους συντάκτες του Ιστορικού Λεξικού και έχουν δημοσιοποιηθεί από ενωρίς (1914).⁵⁹

Ειδικότερα, τα δεδομένα του προφορικού λόγου συλλέγονται από το στόμα αυθεντικών φορέων-ομιλητών της νέας ελληνικής γλώσσας και των διαλεκτικών της ποικιλιών,⁶⁰ αφενός με την ακροαματική μέθοδο (παρατήρηση) στα πλαίσια πραγματικών, φυσικών επικοινωνιακών καταστάσεων, αφετέρου με την ερωτηματική μέθοδο (πείραμα) στα πλαίσια στοχευμένων συνεντεύξεων.⁶¹

Με βάση την πρώτη μέθοδο αποθησαυρίζονται κυρίως:

- α) αυθεντικά προφορικά κείμενα επικοινωνίας, αφηγηματικά ή διαλογικά, που καλύπτουν θεματικά ευρύ φάσμα των ανθρώπινων δραστηριοτήτων (υλικό, πνευματικό, ηθικό βίο),

59. Βλ. Λορεντζάτος (1914), καθώς επίσης και τα έντυπα φυλλάδια (εσωτερικές εκδόσεις του Λεξικού προς χρήση των συντακτών) *Διάγραμμα συλλογής γλωσσικού υλικού και Φωνητικές και γραμματικές παρατηρήσεις αναφερόμενες στο γλωσσικό ιδίωμα* (υπό μορφή συγκεκριμένων ερωτημάτων). Για την συλλογή και καταγραφή του υλικού πβ. και οδηγίες της εν Αθήναις Γλωσσικής Εταιρείας (*Όδηγίαί προς συλλογήν του δημόδους γλωσσικού υλικού*, Αθήναι 1922 α' έκδοσις, 1931 β' αναθεωρημένη έκδοσις, 1961 γ' αναθεωρημένη έκδοσις). Για την καταγραφή του υλικού πβ. επίσης και κατευθυντήριες αρχές στο κεφ. Δ' (φωνητικό διάγραμμα) και στα άρθρα 133-157 του ΚΣ 1935, καθώς και στο κεφ. Δ' (φωνητικό διάγραμμα) του ΚΣ 2012.

60. Για τα κριτήρια επιλογής των πληροφορητών στα πλαίσια των διαλεκτολογικών ερευνών βλ. Κοντοσόπουλος (1969β: 127) και Menge (1982: 546 κ.εξ.)

61. Αναλυτικά για τους δύο αυτούς τύπους συλλογής διαλεκτικών δεδομένων, καθώς και για τα θεωρητικά και πρακτικά ζητήματα που συνδέονται με την εφαρμογή τους βλ. Wodak (1982) και Menge (1982), όπου και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία. Για τα πλεονεκτήματα του συνδυασμού των δύο αυτών μεθόδων βλ. Wodak (1982: 540). Για άλλες δόκιμες μεθόδους άντλησης προφορικού διαλεκτικού υλικού (π.χ. αποστολή γραπτών ερωτηματολογίων σε φορείς ιδιωμάτων) βλ. Eichhoff (1982).

3.1.1.2. Οι χειρόγραφες
συλλογές προφο-
ρικής γλωσσικής
ύλης του
Ιστορικού
Λεξικού

- β) φράσεις από την καθημερινή ομιλία και
- γ) μνημεία του λόγου, πεζά ή έμμετρα, από την ζωντανή προφορική παράδοση, όπως παραμύθια, παραδόσεις, δημοτικά τραγούδια, παροιμίες, αινίγματα, καθαρογλωσσήματα, επωδές κ.ά.

Με βάση την δεύτερη μέθοδο αποθησαυρίζονται κυρίως:

- δ) μεμονωμένα ιδιωματικά αλλά και κοινά θεωρούμενα λεξιλογικά ή φρασεολογικά στοιχεία, γενικής αλλά και ειδικής φύσεως (λ.χ. τεχνικοί-επαγγελματικοί όροι, ζώννυμα, φυτώνυμα, συνθηματικές γλώσσες κλπ.) και
- ε) τοπωνύμια, μικροτοπωνύμια και άλλα κύρια ονόματα (βαπτιστικά, επώνυμα, παρωνύμια κλπ.) μαζί με μαρτυρίες και παραδόσεις για την δημιουργία τους.

Η καταγραφή, από την άλλη μεριά, των προφορικών δεδομένων σε χειρόγραφη μορφή γίνεται από τους ίδιους τους συλλογείς,⁶² με στόχο να αποδοθούν με την μεγαλύτερη δυνατή πιστότητα, ακρίβεια και σαφήνεια οι ακόλουθοι παράμετροι του υλικού:

- α) η ιδιωματική προφορά των αποθησαυριζόμενων τύπων (εφαρμογή της αρχής της φωνητικής καταγραφής με χρήση ειδικών συμβατικών φθογοσήμων).
- β) η σημασία ή οι σημασίες κάθε ιδιωματικής λέξης ή φράσης (εφαρμογή της αρχής της ερμηνευτικής καταγραφής με παροχή σύντομων και σαφών ερμηνευμάτων)⁶³ μαζί με δεδομένα που αφορούν ποικίλα επίπεδα χρήσης των αποθησαυριζόμενων όρων (δήλωση της παρωχημένης ή σπάνιας χρήσης ενός όρου, της ειδικής χρήσης του από συγκεκριμένες λ.χ. πληθυσμιακές ομάδες, σε συγκεκριμένες επικοινωνιακές καταστάσεις κλπ.).

62. Για την γενικότερη προβληματική που συνδέεται με τα ποικίλα συστήματα και τις μεθόδους καταγραφής προφορικού λόγου στην σύγχρονη διαλεκτολογία βλ. Richter (1982).

63. Για την συνάφεια της μεθόδου αυτής προς την μέθοδο της 'ερμηνευτικής' (μη μηχανικής) λεξικογραφικής αποδελτίωσης και τα πλεονεκτήματά της βλ. Wiegand (1998β: 696-698).

- γ) η χρήση κάθε ιδιωματικής λέξης ή φράσης στον καθημερινό λόγο – αυτή σημειώνεται οσάκις δεν αποθησαυρίζεται ρέων λόγος αλλά απλώς ιδιωματικό λεξιλόγιο (εφαρμογή της αρχής της λειτουργικής καταγραφής με χρήση παραδειγματικών φράσεων από την καθημερινή ομιλία ή και από μνημεία του λόγου).

Παράλληλα με τις φωνητικές, σημασιολογικές και πραγματολογικές πτυχές του υλικού, απαιτείται να τεκμηριωθούν κατά την καταγραφή και τα ακόλουθα στοιχεία:

- δ) ο χρόνος συλλογής του υλικού·
 ε) ο τόπος προέλευσης του υλικού (το επίσημο και δημόδες, το παλαιό και νέο όνομα του χωριού, καθώς και το όνομα της ευρύτερης περιοχής, της επαρχίας και του νομού)⁶⁴ και
 στ) προαιρετικά και για διευκόλυνση της λεξικογραφικής έρευνας, τα κυριότερα φωνητικά, μορφολογικά και συντακτικά φαινόμενα των ερευνώμενων ιδιωμάτων (σε εισαγωγική περιγραφή).

Τρεις κυρίως είναι οι κατηγορίες των συλλογών, οι οποίοι ανέλαβαν το έργο της περισυλλογής και καταγραφής των δεδομένων προφορικού λόγου:

- α) Συντάκτες του Ιστορικού Λεξικού στα πλαίσια των ειδικών ερευνητικών αποστολών, οι οποίες οργανώνονται από τον Αύγουστο του 1915 και εξής σχεδόν κατ' έτος και με ευθύνη της Ακαδημίας Αθηνών (από το 1926 και εξής) σε διάφορα μέρη για την συλλογή γλωσσικής ύλης και για τους σκοπούς του Λεξικού.⁶⁵ Το γλωσσικό υλικό που έχουν προσκομίσει μέχρι σήμερα στο Αρχείο του ΙΑΝΕ οι συντάκτες του Λεξικού, καλύπτει

64. Προκειμένου, ειδικότερα, για υλικό που συγκεντρώνεται σε σημεία προσφυγικών εγκαταστάσεων, ως τόπος προέλευσης δηλώνεται ο τόπος καταγωγής των προσφύγων, ενώ παράλληλα σημειώνεται και ο τόπος συλλογής του υλικού. Πβ. Κοντοσόπουλος (1969β: 125-126).

65. Οι πρώτες γλωσσικές αποστολές του Ιστορικού Λεξικού πραγματοποιήθηκαν από τους συντάκτες Μανόλη Τριανταφυλλίδη στο Κεφαλόβρυσο Τριχωνίας, Στυλιανό Δεινάκη στην Κρήτη και Πέτρο Φουρίκη στην Μεγαρίδα, ένα μόλις χρόνο μετά την δημοσίευση του ιδρυτικού Νόμου του ΙΑΝΕ (10 Απρ. 1914).

3.1.1.2. Οι χειρόγραφες
συλλογές προφο-
ρικής γλωσσικής
ύλης του
Ιστορικού
Λεξικού

πλήθος άγνωστων και ανεξερευνήτων εν όλω ή εν μέρει ιδιωμά-
των, διαθέτει δε τούτο υψηλά αξιολογικά χαρακτηριστικά, λόγω
του ειδικού καταρτισμού των συλλογέων και της μεθοδικής
διεξαγωγής της έρευνας.⁶⁶

- β) Ιδιώτες συλλογείς (ιδίως εκπαιδευτικοί και φοιτητές) στα
πλαίσια των ετήσιων γλωσσικών διαγωνισμών, τους οποίους
προκήρυσσε από το 1915 και για αρκετές δεκαετίες η Εν Αθή-
ναις Γλωσσική Εταιρεία με σκοπό την συλλογή από κάθε τόπο
γλωσσικής ύλης της ομιλουμένης Νεοελληνικής, και προκειμένου
να υπηρετηθούν οι ευρύτεροι στόχοι του ΙΑΝΕ. Οι συλλογείς της
κατηγορίας αυτής, ακολουθώντας τις οδηγίες συλλογής και
καταγραφής δημώδους γλωσσικού υλικού, τις οποίες εξέδωσε
με την φροντίδα του Ιστορικού Λεξικού η Εν Αθήναις Γλωσσική
Εταιρεία,⁶⁷ κατόρθωσαν να συγκεντρώσουν πλουσιότατο και
κατά το πλείστον αξιόπιστο (διαλεκτικό) υλικό είτε από τα μη-
τρικά τους ιδιώματα είτε από ιδιώματα, τα οποία γνώριζαν καλά
για διαφόρους λόγους (πολυετής παραμονή σε έναν τόπο για
εργασία κ.τ.ό.). Το υλικό αυτό βρίσκεται ενσωματωμένο στο
Αρχείο των χειρόγραφων συλλογών του ΙΑΝΕ.⁶⁸

66. Βλ. τις σχετικές οδηγίες συλλογής στην σημ. 59. Πβ. και Τζαμάλη (2001: 61), όπου
και αναλυτική αξιολόγηση των συλλογών που προέρχονται από τους συντάκτες
του Ιστορικού Λεξικού.

67. Επισημαίνεται ότι λεξικογράφοι του ΙΑΝΕ επιμελήθηκαν και τις τρεις εκδόσεις
του έντυπου φυλλαδίου της Γλωσσικής Εταιρείας *Όδηγία προς συλλογήν τοῦ
δημώδους γλωσσικοῦ ὑλικοῦ*, την α' έκδοση (Αθήναι 1922) οι Κ. Άμαντος, Φ. Κου-
κουλές και Ι. Βογιατζίδης, την β' αναθεωρημένη έκδοση (Αθήναι 1931) οι Κ. Άμαν-
τος, Φ. Κουκουλές και Ι. Βογιατζίδης και την γ' αναθεωρημένη έκδοση (Αθήναι
1961) ο Ι. Καλλέρης.

68. Οι εν λόγω γλωσσικές συλλογές, σύμφωνα με ρητή διάταξη του καταστατικού της
Γλωσσικής Εταιρείας, παραδίδονταν μετά την βράβειυσή τους στο Ιστορικό
Λεξικό για χρήση και φύλαξη. Την πολυτιμότετη συμβολή της Γλωσσικής Εται-
ρείας στο έργο του Ιστορικού Λεξικού εξαίρει ο Κατσουλάς (2003: 270): «η
'Γλωσσική Εταιρεία' εξελίχθηκε σε κύριο τροφοδότη του ΙΑΝΕ προσφέροντας
πολλά και εξαίρετα χειρόγραφα διαλεκτικού υλικού».

γ) Ιδιώτες συλλογείς (ιδίως λόγιοι⁶⁹ αλλά και άλλοι εγγράμματοι ενδιαφερόμενοι) στα πλαίσια του διαγωνισμού *Ζωγράφειον Διαγώνισμα ή Ζωγράφειος Ἀγών - Συλλογή ζώντων μνημείων τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσης ἐν τῇ γλώσσῃ τοῦ λαοῦ*, τον οποίο προκήρυξε από το 1872 και μέχρι το 1906 ο Εὐ Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος (ΕΦΣΚ) με χορηγία του Χρηστάκη Ζωγράφου.⁷⁰ Μέσα σε ένα διάστημα τριάντα και πλέον ετών οι συλλογείς της κατηγορίας αυτής συγκέντρωσαν με επιτόπια έρευνα σε διάφορους τόπους πολιτισμική γλωσσική ύλη, η οποία και αποθησαυρίστηκε στα αρχεία του Συλλόγου ΕΦΣΚ.⁷¹ «Τύχη ἀγαθὴ καὶ θεία ἐμπνεύσει» το Ιστορικό Λεξικό δανείστηκε το 1909 μέρος του γλωσσικού αυτού υλικού προς αντιγραφή.⁷² Πρόκειται για 187 χειρόγραφα (37.000 συνολικά πυκνογραμμένων σελίδων) με δεδομένα ζωντανού προφορικού λόγου από διάφορες περιοχές, μάλιστα δε από πανάρχαιες κοιτίδες ελληνοφωνίας στην Μ. Ασία (Αιολίδα, Βιθυνία, Ιωνία, Καππαδοκία, Κυζικηνή Χερσόνησο, Πόντο), τα οποία απηχούν την συγχρονία της νεοελληνικής γλώσσας στις περιοχές αυτές κατά το δεύτερο κυρίως μισό του 19ου αιώνα. Το ανυπολόγιστης αξίας αυτό αρχειακό υλικό, μέρος του οποίου αντιγράφηκε μερικώς ή ολικώς από το Ιστορικό Λεξικό, δεν επιστράφηκε τελικώς στα αρχεία του Συλλόγου ΕΦΣΚ, λόγω των δραματικών γεγονότων που ακολούθησαν τον μικρασιατικό πόλεμο του 1922, αλλά περιήλθε στην κατοχή του Λεξικού,

69. Αναφέρουμε ενδεικτικά τον σχολάρχη Ι. Βαλαβάνη, που προσκόμισε 11 μεγάλες συλλογές από τον Πόντο, αλλά και τον βαυαρό ελληνιστή Μ. Δέφνερ, που προσκόμισε ένα χειρόγραφο με υλικό για το ιδίωμα της Τραπεζούντας. Πβ. Κατσουλέας (2003: 235-236).

70. *Περιοδικὸν Σύγγραμμα ΕΦΣΚ* 7 (1874) 221, επίσης και τ. 30 (1908) 27.

71. Βλ. *Περιοδικὸν Σύγγραμμα ΕΦΣΚ* 30 (1908) 27.

72. Λεπτομέρειες για το ιστορικό των χειρογράφων του ΕΦΣΚ που απόκεινται στο Αρχείο του Ιστορικού Λεξικού παρουσιάζει σε εμπεριστατωμένο άρθρο του ο Σταύρος Κατσουλέας (2003).

3.1.1.2. Οι χειρόγραφες
συλλογές προφο-
ρικής γλωσσικής
ύλης του
Ιστορικού
Λεξικού

στο Αρχείο του οποίου σήμερα και φυλάσσεται. Η τρίτη αυτή κατηγορία συλλογών, αν και άσκησαν το γλωσσοσυλλεκτικό τους έργο πριν από την σύσταση του ΙΑΝΕ, συγκαταλέγονται μεταξύ των συνεργατών του Λεξικού, με την ευρεία έννοια του όρου, καθόσον τόσο οι στόχοι όσο και η μεθοδολογία συλλογής και καταγραφής του γλωσσικού υλικού που εφαρμόστηκε, ευρίσκονται σε συστοιχία με το πνεύμα και την στοχοθεσία του Λεξικού.⁷³

Οι χειρόγραφες συλλογές του Αρχείου ΙΑΝΕ συνθέτουν στο σύνολό τους ένα πολύτιμο για τον λεξικογράφο του Ιστορικού Λεξικού σώμα πρωτογενούς προφορικού υλικού, από το οποίο αντλούνται στοιχεία για την περιγραφή τόσο του κοινού όσο και του ιδιωματικού λεξιλογίου της Νέας Ελληνικής, και ειδικότερα για την τεκμηρίωση του τυπολογικού μέρους των άρθρων (κοινοί και ιδιωματικοί τύποι, στοιχεία συχνότητας ή γλωσσογεωγραφικής κατανομής αυτών), του σημασιολογικού (κοινές και ιδιωματικές σημασίες, συχνότητα ή γλωσσογεωγραφική κατανομή αυτών, παραδείγματα χρήσης, σημασιολογικές σχέσεις συνωνυμίας, αντωνυμίας, παραβολής) αλλά και του ονοματολογικού (ιδιωματικοί και κοινοί τύποι τοπωνυμίων, επωνύμων, παρωνυμίων και άλλων ονομάτων, γλωσσογεωγραφική κατανομή ή συχνότητα αυτών).

Τα κυριότερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των χειρόγραφων συλλογών, τα οποία δικαιολογούν τον υψηλό αξιολογικό χαρακτήρα των συλλογών ως πηγών πρωτογενούς λεξικογραφικής ύλης για το Ιστορικό Λεξικό είναι μεταξύ άλλων τα εξής:

- Η επωνυμία του συνόλου σχεδόν των χειρόγραφων συλλογών,⁷⁴ συνδυαζόμενη με το γεγονός ότι πλείστες από αυτές έχουν καταρ-

73. Πβ. ενδεικτικά το πρόγραμμα του Ζωγραφείου Αγώνος του έτους 1875 που δημοσιεύεται στο *Περιοδικόν Σύγγραμμα ΕΦΣΚ* 18 (1883-1884) 118-119, όπου και οι ειδικές οδηγίες συλλογής και καταγραφής του υλικού.

74. Σημειώνεται ότι λιγότερες από 50 είναι οι συλλογές του Αρχείου ΙΑΝΕ που φέρονται ανωνύμως (ποσοστό 2,8%).

τιστεί από ειδικούς γλωσσολόγους ερευνητές ή από εγγραμμάτους συλλογείς και μάλιστα με γλωσσικά ενδιαφέροντα,⁷⁵ βάσει κοινής και ειδικά προκαθορισμένης μεθοδολογίας, δεδομένα που διασφαλίζουν την αξιοπιστία και την εγκυρότητα των παρεχόμενων λεξικογραφικών πληροφοριών.

- Ο εντυπωσιακός όγκος του παρεχόμενου γλωσσικού υλικού σε συνδυασμό με το γεγονός ότι μεγάλο τμήμα του υλικού αποτελείται από δείγματα ανεπεξέργαστου προφορικού λόγου, ο οποίος διατηρεί όλα τα χαρακτηριστικά της αυθεντικότητας,⁷⁶ καθώς είναι απαλλαγμένος αφενός από τους περιορισμούς που θέτει ο έμμετρος λόγος (πβ. τις λαογραφικού, κυρίως, ενδιαφέροντος συλλογές), αφετέρου από τις τυποποιήσεις, τις αναγωγές και τις κάθε είδους επεμβάσεις του συλλογέα ή και από τις επιλεκτικές καταγραφές και παραλείψεις δεδομένων, τις γνωστές από τις απλές συλλογές λέξεων ή φράσεων (πβ. ιδιωματικά γλωσσάρια, λεξιλόγια, φρασολόγια).
- Η σαφής δήλωση του τόπου προέλευσης του υλικού (συγκεκριμένο όνομα χωριού και όχι απλώς επαρχίας ή ευρύτερης περιοχής), που διευκολύνει εκτός των άλλων και την γλωσσογεωγραφική έρευνα· προκειμένου για προσφυγικό υλικό, η ακριβής δήλωση και του τόπου συλλογής του υλικού εκτός του τόπου καταγωγής των προσφύγων, επιτρέπει να διακριβωθούν οι τυχόν αλληλεπιδράσεις ή αλλοιώσεις που έχει υποστεί ένα προσφυγικό ιδίωμα εξαιτίας της ανάμειξης των προσφυγικών πληθυσμών και μεταξύ τους και με εντόπιους πληθυσμούς.
- Η αντιπροσώπευση των ιδιωμάτων όλων των ευρύτερων γλωσσο-

75. Για την αξιολογή συμβολή των εκπαιδευτικών στην συλλογή και καταγραφή υλικού στα πλαίσια σημαντικών λεξικογραφικών έργων άλλων χωρών βλ. Händler (1982: 795).

76. Πβ. Τζαμάλη (2001: 60).

3.1.1.2. Οι χειρόγραφες
συλλογές προφο-
ρικής γλωσσικής
ύλης του
Ιστορικού
Λεξικού

γεωγραφικών περιοχών εντός και εκτός της Ελλάδος⁷⁷ με πλούσιο υλικό και μάλιστα προερχόμενο από πλειάδα διαφορετικών συλλογών, στοιχείο που διευκολύνει την διασταύρωση της αμφίβολης πληροφορίας ή την συμπλήρωση των ελλειπών στοιχείων σχετικά με την μορφή ή την σημασία μίας λέξεως, ενώ παράλληλα επιτρέπει τον καθορισμό της γλωσσογεωγραφικής εξάπλωσης ή της συχνότητας εμφάνισης των διαφόρων ιδιωματικών ή κοινών τύπων και σημασιών (πβ. τους χαρακτηρισμούς χρήσης κοινό, σύννηθες, πολλαχού, ενιαχού, αμάρτυρο, που χρησιμοποιούνται στο τυπολογικό και σημασιολογικό μέρος των άρθρων του Λεξικού).

- Η ακριβής δήλωση του χρόνου συλλογής του υλικού – για τις λίγες αχρονολόγητες συλλογές (98 τον αριθμό) ο προσδιορισμός του χρόνου συλλογής γίνεται συνήθως με βάση την ημερομηνία εισαγωγής της συλλογής στο Αρχείο του Λεξικού.
- Το ευρύ χρονικό φάσμα της περιγραφόμενης γλωσσικής συγχρονίας που καλύπτει το διαθέσιμο υλικό στο σύνολό του (μέσα 19ου-αρχές 21ού αι.),⁷⁸ αλλά και το ικανό χρονικό εύρος που εμφανίζει το υλικό το προερχόμενο από επιμέρους διαλεκτικές περιοχές (ικανός αριθμός παλαιών και νέων χειρογράφων από πλείστα

77. Εξαιρείται η ικανή αντιπροσώπευση στο Αρχείο χειρόγραφων συλλογών όλων των διαλέκτων της Νέας Ελληνικής. Αξιοσημείωτη είναι και η αντιπροσώπευση πλείστων προσφυγικών ιδιωμάτων (Πόντου, Καππαδοκίας, Ιωνίας, Βιθυνίας, λοιπής Μ. Ασίας, Προποντίδος, Δαρδανελίων, Α. Θράκης, Α. Ρουμελίας κλπ.) με ανεκτίμητης διαλεκτολογικής-λεξικογραφικής αξίας υλικό (245 συλλογές, 43.140 σελίδες), μεγάλο μέρος του οποίου (ποσοστό 43%) συγκεντρώθηκε πριν την ανταλλαγή, στους τόπους όπου λαλούνταν τα εν λόγω ιδιώματα. Το μεγαλύτερο, βέβαια, μέρος του προσφυγικού υλικού (57%) αποθησαυρίστηκε ήδη από ενωρίς (δέκα περίπου χρόνια μετά την μικρασιατική καταστροφή, δηλ. το 1933) και συνεχίζει εν μέρει να αποθησαυρίζεται εντός της Ελλάδος, στους τόπους εγκατάστασης των προσφυγικών πληθυσμών. Για την σπουδαιότητα των προσφυγικών γλωσσικών συλλογών του Αρχείου του ΙΑΝΕ βλ. Κοντοσόπουλος (1969β: 125 κ.εξ.), Πβ. και Παπαδόπουλος (1933: ιστ').

78. Ο 19ος αι. εκπροσωπείται στο σώμα των πρωτογενών πηγών του Λεξικού με περισσότερες από 230 συλλογές (46.600 σελίδες).

ιδιώματα· βλ. *πίν. 1*, στήλη 5), στοιχεία που ενισχύουν την αντιπροσωπευτικότητα του αποθησαυρισμένου υλικού σε επίπεδο συγχρονικό και επιτρέπουν στον λεξικογράφο να παρακολουθεί τις τυχόν μεταβολές στην μορφή, την σημασία ή την χρήση των ιδιωματικών λέξεων, και να ερμηνεύει διτυπίες ή άλλους είδους διαφοροποιήσεις που εμφανίζονται στις νεότερες συλλογές ή στην ειδική βιβλιογραφία.

- Η θεματική ευρύτητα (ποικιλία) του αποθησαυριζόμενου υλικού (κάλυψη πλείστων τομέων της ανθρώπινης δραστηριότητας) και η σχετικά ισόρροπη κατανομή του στα περισσότερα από τα μελετωμένα ιδιώματα, στοιχεία που ενισχύουν την αντιπροσωπευτικότητά του υλικού σε εννοιολογικό επίπεδο.
- Ο πλούτος του αποθησαυρισμένου ονοματολογικού υλικού, ιδίως μάλιστα των τοπωνυμίων – σε 205.000 ανέρχονται σήμερα τα αποθησαυρισμένα στις χειρόγραφες συλλογές τοπωνύμια – καθώς και η υψηλή τοπωνυμική αντιπροσώπευση όλων σχεδόν των ευρύτερων περιοχών του ελλαδικού χώρου.⁷⁹
- Η ακρίβεια και επάρκεια της παρεχόμενης λεξικογραφικής πληροφορίας στα διάφορα επίπεδα ανάλυσης της γλώσσας, και ιδιαίτερα: (α) η πιστή και συστηματική απόδοση της ιδιωματικής τοπικής προφοράς (απόδοση λ.χ. του βόρειου φωνηεντισμού, των φαινομένων δίπλωσης των συμφώνων κλπ.) και μάλιστα με χρήση ειδικών γραφικών συμβόλων ερμηνευόμενων από τους συλλογείς· (β) η πιστή απόδοση της μορφολογίας και σύνταξης των περιγραφόμενων ιδιωμάτων (απόδοση λ.χ. του ιδιωματικού άρθρου αρσενικού ή αντί ό, των ιδιωματικών ρηματικών τύπων σε -μαν, βρήκα-μαν, πιάσαμεν, ή της ιδιωματικής σύνταξης είπα το, πήγα το, έκαμά το)· (γ) η επαρκής ερμηνεία των ιδιωματικών όρων, ερμηνεία που συνοδεύεται ενίοτε και από κατατοπιστικά σχέδια ή

79. Βλ. αναλυτικά Αφρουδάκης στον παρόντα τόμο και Αφρουδάκης (2001: ιδίως σ. 190, 192).

3.1.1.2. Οι χειρόγραφες
συλλογές προφο-
ρικής γλωσσικής
ύλης του
Ιστορικού
Λεξικού

φωτογραφίες των περιγραφόμενων αντικειμένων ή και από δείγματα φυτών ή χόρτων.⁸⁰ (δ) η επισήμανση των ποικίλων επιπέδων γλώσσας ή ύφους, στα οποία εντάσσονται οι αποθησαυριζόμενοι όροι.⁸¹ (ε) η τεκμηρίωση με παραδείγματα της χρήσης στον καθημερινό λόγο λέξεων και φράσεων που φέρονται χωρίς περικείμενο σε ιδιωματικά γλωσσάρια· (στ) η δήλωση των συνωνυμικών και αντωνυμικών σχέσεων· (ζ) η τεκμηρίωση – ιδίως σε περιπτώσεις αποθησαύρισης κειμένων ρέοντος προφορικού λόγου – ορισμένων χαρακτηριστικών των πληροφορητών, όπως ηλικία, φύλο, επίπεδο εκπαίδευσης, επάγγελμα κλπ., η οποία βοηθά στον εντοπισμό ιδιολεκτικών ή κοινωνιογλωσσικών παραμέτρων του υλικού.⁸²

- Η ύπαρξη κατατοπιστικών εισαγωγών σε πολλά χειρόγραφα, με γραμματικές περιγραφές (φωνητική, μορφολογία, σύνταξη, παραγωγή) των μελετώμενων ιδιωμάτων, καθώς και άλλες ενδιαφέρουσες γλωσσογεωγραφικές πληροφορίες.

Θα πρέπει, βέβαια, στο σημείο αυτό να επισημανθεί το γεγονός ότι οι χειρόγραφες συλλογές προφορικής ύλης του ΙΑΝΕ δεν είναι πάντοτε απαλλαγμένες από αδυναμίες και ελλείψεις. Αντίθετα,

80. Πβ. ενδεικτικά τις συλλογές: Χριστίνας Μπασέα-Μπεζαντάκου, «Πίναξ φυτών της περιοχής Έξωχωρίου Μάνης», 1984 (χφ. ΙΑΝΕ 1255 και 1256) με αποξηράμενα φυτά και τις ονομασίες τους σε 300 σελίδες· Αναστασίας Κουκουλέ, «Βότανα [Ικαρίας]», 1917 (χφ. ΙΑΝΕ 117) με επτά σελίδες απορροφητικού χάρτου, όπου έχουν προσαρτηθεί κλαδίσκοι και άνθη διαφόρων φυτών με την ονομασία τους· Μαρίας Φλωριά, «Συλλογή γλωσσικού υλικού εκ τών χωρίων Τερπνής, Αγία Παρασκευή και Σησαμιά του νομού Σερρών», 1979 (χφ. ΙΑΝΕ 1168), η οποία διακρίνεται για τα σαφή ερμηνεύματα και τα ωραία σχήματα· Ξ. Αναγνωστοπούλου, «Ό άργαλειός (λαϊκή χειροτεχνία)», 1964 (χφ. ΙΑΝΕ 854) με φωτογραφίες αργαλειού και σχήματα διασαφητικά σε πολλά μέρη της συλλογής.

81. Πβ. ενδεικτικά την συλλογή Ι. Δ. Κονδυλάκη «Κρητικὸν λεξιλόγιον [Ἡ γλωσσικὴ κατάστασις τῆς Κρήτης ἀπὸ 1866-1919]», 1919 (χφ. ΙΑΝΕ 268), όπου ο συλλογέας σημειώνει τις κρητικές λέξεις που έπαψαν να ακούγονται.

82. Δείγματα κοινωνιογλωσσικά χαρακτηρισμένου ιδιωματικού λόγου προερχόμενα από συλλογές του Ιστορικού Λεξικού βλ. στην *Πολυμεσική Εφαρμογή ΙΑΝΕ* (2008: 42-62).

ορισμένες από αυτές, ιδίως οι παλαιότερες, και μάλιστα οι κατηρτισμένες από ερασιτέχνες/ιδιώτες συλλογείς, εμφανίζουν ποικίλα προβλήματα,⁸³ τα κυριότερα από τα οποία σχετίζονται με τις μεθόδους συγκέντρωσης και καταγραφής του προφορικού υλικού, ενώ άλλα προκύπτουν και από την χειρόγραφη παράδοση των κειμένων. Τα πλέον χαρακτηριστικά είναι τα ακόλουθα:

- Η ανώνυμη παράδοση ορισμένων συλλογών, η οποία δυσχεραίνει τον έλεγχο της αξιοπιστίας του αποθησαυριζόμενου υλικού.
- Η αποθησαύριση δευτερογενούς ενίοτε υλικού, το οποίο αντιγράφεται από άλλες πηγές και δεν συλλέγεται απευθείας από ομιλητές του μελετώμενου ιδιώματος. Ενδεικτικές είναι οι περιπτώσεις της ανώνυμης συλλογής «Σαμιακὸν γλωσσάριον» (χφ. ΙΑΝΕ αρ. 71, 1895/1896), το υλικό της οποίας αντιγράφηκε από το περιοδικό *Εὐνομία* των ετών 1895-1896, της ομοίως ανώνυμης συλλογής «Μελέται ἐπὶ τοῦ βίου τῶν Σφακιωτῶν» (χφ. ΙΑΝΕ αρ. 199, 1908), το υλικό της οποίας προέρχεται εν μέρει εξ αντιγραφής από τα φύλλα 26-68 του *Κρητικοῦ Ἀστέρος*, καθώς και της συλλογής Σ. Ξανθουδίδου «Κάτω Ἰταλίας συλλογὴ ἐκ τῶν συγγραμμάτων Comparetti, Morosi, Pellegrini» (χφ. ΙΑΝΕ αρ. 484, <1928). Το υλικό της κατηγορίας αυτής απαιτεί έλεγχο πριν την λεξικογραφική αξιοποίησή του με τρόπο αντίστοιχο προς αυτόν του δευτερογενούς υλικού του Ιστορικού Λεξικού.
- Η αποθησαύριση αποκλειστικά είτε μεμονωμένων όρων (λέξεων, φράσεων) είτε μνημείων του λόγου με εν πολλοίς παγιωμένη φρασολογία (αινίγματα, παροιμίες, επωδές, αρές, ευχές, παραμύθια), χωρίς παράλληλη αποθησαύριση και κειμένων ρέοντος προφορικού λόγου, ο οποίος αποτελεί την κατ' εξοχήν εγγύηση για την γλωσσική αξιοπιστία του κάθε χειρογράφου, αλλά και προϋπόθεση

83. Για τις δικαιολογημένες αδυναμίες των παλαιότερων συλλογών του Αρχείου του ΙΑΝΕ, με δεδομένο το γεγονός ότι αυτές προέρχονται από μία εποχή, κατά την οποία η γλωσσική επιστήμη στην Ελλάδα, ιδίως ως προς την φωνητική, βρισκόταν στα πρώτα της βήματα, βλ. Κοντοσόπουλος (1969β: 123).

3.1.1.2. Οι χειρόγραφες
συλλογές προφο-
ρικής γλωσσικής
ύλης του
Ιστορικού
Λεξικού

για την τεκμηρίωση, σημασιολογική και άλλη, γλωσσικών όρων, όπως οι σύνδεσμοι, τα μόρια, τα επιφωνήματα κλπ.⁸⁴ Η έλλειψη αυτή, για τις παλαιότερες ιδίως συλλογές, τις κατηρτισμένες πριν από την δεκαετία του '50, οφείλεται και στην δυσκολία συλλογής γλωσσικού υλικού χωρίς την βοήθεια μαγνητοφώνου.⁸⁵

- Η επιλεκτική αποθησαύριση ιδιωματικών αποκλειστικά όρων και όχι εκ παραλλήλου και κοινών (εφόσον και όπως αυτοί χρησιμοποιούνται στο μελετώμενο ιδίωμα), η οποία οδηγεί όχι μόνο στην ελλιπή αντιπροσώπευση του λεξιλογικού θησαυρού του ιδιώματος, αλλά και σε απώλεια τεκμηρίων για ποικίλες μορφοφωνητικές ιδίως ιδιαιτερότητες, οι οποίες εμφανίζονται στο κοινό λεξιλόγιο μίας διαλεκτικής περιοχής (πβ. δίπλωση συμφώνων, ιδιωματικά επιθήματα κ.ά.).
- Η θεματικά μονομερής και εν γένει η ανομοιομόρφη κάλυψη του λεξιλογικού θησαυρού του μελετώμενου ιδιώματος,⁸⁶ η καταχώριση λ.χ. υλικού που καλύπτει συγκεκριμένους μόνο εννοιολογικούς κύκλους (πβ. συλλογές αποκλειστικά τεχνικών - επαγγελματικών όρων,⁸⁷ φυτωνύμων,⁸⁸ ζωνώνων,⁸⁹ τοπωνυμίων,⁹⁰

84. Πβ. σχετικά Menge (1982: 545).

85. Βλ. αναλυτικότερα για το θέμα Τζαμάλη (2001: 60).

86. Πβ. σχετικά Reichmann (1990: 1602).

87. Πβ. χειρόγραφα ΙΑΝΕ αρ. 287 (<1920) Δ. Οικονομίδου, «Συλλογή επαγγελματικών όρων τσαρουχοποιίας και χαλβαδοποιίας [Αθηνών]», αρ. 407 (1921) Β. Φάβη, «Συλλογή όρων ύφαντουργίας έξ Αθηνών», αρ. 744 (1959) Ε. Πιτυκάκη, «Τεχνικοί και επαγγελματικοί όροι από τη γεωργική ζωή της Ανατολικής Κρήτης» κ.ά.

88. Πβ. χειρόγραφα ΙΑΝΕ αρ. 653 (1957) Α. Γιαννακάκου-Παπαμανώλη, «Συλλογή λαϊκών ονομάτων φυτών της Ρόδου», αρ. 1138 (1977) Bruno Casile «Όνόματα και χαρακτηριστικά πενήκοντα φυτών και δένδρων εκ Μπόβα Καλαβρίας» κ.ά.

89. Πβ. χειρόγραφο ΙΑΝΕ αρ. 489 (1923) Κ. Τομπόλη «Όνόματα ζώων εν Κύπρω».

90. Πβ. χειρόγραφα ΙΑΝΕ αρ. 504 (1931) Χ. Σακελλαρίδου «Συλλογή τοπωνυμίων Γορτυνίας», αρ. 553 (1935) Ο. Γεωργακά «Τοπωνυμικόν Μεσσηνίας», αρ. 1291 (1986) Α. Αφρουδάκη «Συλλογή τοπωνυμίων από τη Λήμνο» κ.ά.

συνθηματικών γλωσσών,⁹¹ γλώσσας νηπίων⁹² κλπ.) ή έχει συγκεκριμένη προέλευση (μόνο ελληνική⁹³ ή μόνο ξενική⁹⁴) κλπ. Η τακτική αυτή έχει ως αποτέλεσμα να αποδίδεται μία μερική μόνο εικόνα του μελετώμενου ιδιώματος.

- Η μη συστηματική αποθησαύριση και ονοματολογικού, παράλληλα, υλικού, αντιπροσωπευτικού του μελετώμενου ιδιώματος, ή η επιλεκτική καταχώριση ορισμένων μόνο τοπωνυμίων και κυρίων ονομάτων (μόνο τα ελληνικά ή ξενικά) ή η καταχώριση τοπωνυμίων χωρίς το άρθρο τους, χωρίς δήλωση του τύπου προέλευσης, χωρίς περιγραφή του ονομαζόμενου τόπου, χωρίς, εν γένει, στοιχεία για την δημιουργία τους.
- Η απουσία ρητού γλωσσογεωγραφικού προσδιορισμού του αποθησαυριζόμενου υλικού. Σημειώνεται, πάντως, ότι ελάχιστες είναι γενικά οι συλλογές (64 από τα 1.600 χφ.) που δεν αναγράφουν τόπο προέλευσης των παρεχόμενων στοιχείων. Η ιδιωματική διαλεκτική πληροφορία που παραλαμβάνεται από τα χειρόγραφα του είδους αυτού σημαίνεται λεξικογραφικά με την ένδειξη *αγνώστου τόπου*.

91. Πβ. χειρόγραφα ΙΑΝΕ αρ. 746 (1959) Π. Πεφάνη «Λεξιλόγιον τῆς συνθηματικῆς γλώσσας τῶν Λαγκαδιανῶν κτιστῶν» και αρ. 848 (1964) Α. Γούναρη «Μία συντεχνιακὴ συνθηματικὴ γλῶσσα τῆς Δυτικῆς Θεσσαλίας, τὰ "Κουδαρίτικα" τῆς Δρακότρυπας. Συλλογὴ γλωσσικοῦ ὕλικου».

92. Πβ. χειρόγραφα ΙΑΝΕ αρ. 611 (1947/8) Μ. Λιουδάκη «Παιδικὴ γλῶσσα καὶ λέξεις γύρω ἀπὸ τὸ παιδί ἐκ Λατσίδας Μεραμβέλλου Κρήτης» και αρ. 1259 (1984) Γ. Μαρτίνη «Τὸ λεξιλόγιο τῶν νηπίων [Ρόδου]».

93. Πβ. ενδεικτικὰ τα χειρόγραφα ΙΑΝΕ αρ. 328 (1889) Θ. Πασιάδου «Συλλογὴ τῶν κατὰ τὸν Πόντον ἢ ἀκριβέστερον εἰπεῖν τῶν ἐν Κοτυώροις (Ὄρδοῦ) ζώντων μνημείων τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσης», αρ. 147 (1918) Χ. Χρηστοβασίλη «Ἡπειρος, 160 ἱεραὶ καὶ ἄλλαι ἀρχαῖαι φράσεις» και αρ. 1177 (1979) Ι. Χατζηγιάννη «Ἰδιωματικὲς λέξεις τῆς Λέσβου μὲ ἀρχαία καταγωγή».

94. Πβ. χειρόγραφα ΙΑΝΕ αρ. 660 (1951) Ι. Παπαγρηγοράκη «Συλλογὴ ξενογλῶσσων λέξεων τῆς ὁμιλουμένης ἐν Κρήτῃ», αρ. 153 (1918) Χ. Χρηστοβασίλη «Νάξος, 722 τουρκικαὶ λέξεις ἐν τῷ ναξιακῷ γλωσσαρίῳ», αρ. 498 (1912) Ι. Τσικόπουλου «Δάνεια ἐκ τῆς Τουρκικῆς γλώσσης, Μακεδονία» κ.ά.

3.1.1.2. Οι χειρόγραφες
συλλογές προφο-
ρικής γλωσσικής
ύλης του
Ιστορικού
Λεξικού

- Η μη ακριβής δήλωση του τόπου προέλευσης του αποθησαυριζόμενου υλικού και ειδικότερα: (α) Η αναγραφή απλώς της επαρχίας ή της ευρύτερης περιφέρειας και όχι του χωριού, από όπου προέρχεται μία λέξη ή ένας τύπος. Τούτο οδηγεί πολλές φορές σε γενικεύσεις μη ανταποκρινόμενες στην περιγραφόμενη πραγματικότητα. Ενδεικτικά αναφέρουμε την περίπτωση του ανατολικοκρητικού ιδιωματικού τύπου ντερβίχ'ης [dervíeis] = δερβίσης, από το τουρκ. *dervis*, ο οποίος στην χειρόγραφη συλλογή Σ. Ξανθουδίδου «Τουρκικαὶ λέξεις καὶ φράσεις ἀκουόμεναι εἰς τὸ κρητικὸν ἰδίωμα (1914-1920)» (χφ. ΙΑΝΕ 473: 86) αποδίδεται γενικά στην νήσο Κρήτη, αν και γνωρίζουμε ότι ο φθόγγος ξ [ʃ] της τουρκικής αποδίδεται ως χ' [ɛ] μόνο στο ανατολικό κρητικό ιδίωμα και όχι και στο δυτικό.⁹⁵ (β) Η μη αναγραφή του ακριβούς τόπου προέλευσης του υλικού για συλλογές που έχουν καταρτιστεί σε τόπους με μεικτούς πληθυσμούς προσφύγων (π.χ. από Α. Θράκη και Μ. Ασία) ή εντοπίων και προσφύγων. Τούτο δυσχεραίνει την γλωσσογεωγραφική ταυτοποίηση του υλικού, ιδιαίτερα μάλιστα οσάκις δεν υπάρχει διαθέσιμο υλικό από άλλες πηγές για διασταύρωση των στοιχείων. (γ) Η εσφαλμένη απόδοση σε ένα μόνο συγκεκριμένο προσφυγικό ιδίωμα υλικού, το οποίο προέρχεται από διαφορετικά προσφυγικά ιδιώματα.
- Η συνειδητή ή μη ενσωμάτωση κατά την καταγραφή του υλικού στοιχείων (φωνητικής, μορφολογίας, σύνταξης κλπ.) ξένων προς τα χαρακτηριστικά του μελετώμενου ιδιώματος, τα οποία μπορεί να προέρχονται είτε από την Κοινή Νεοελληνική είτε από την λόγια μορφή της γλώσσας είτε ενδεχομένως και από την ιδιόλεκτο ή το ιδίωμα του συλλογέα. Ενδεικτικές είναι οι ακόλουθες περιπτώσεις: η απόδοση με νότιο φωνηεντισμό υλικού από μαρτυρούμενα βόρεια

95. Για την διττή απόδοση (χ' [ɛ] και σ [s]) στην κρητική διάλεκτο του φθόγγου ξ [ʃ] της τουρκικής γλώσσας και την σχετική ισόγλωσσο βλ. Κοντοσόπουλος (1969α: 39-45).

ιδιώματα, η απόδοση των διαζόντων διαλεκτικών φθόγγων της Κρητικής χ' [tɛ], γ' [z], χ' [ɛ] πριν από τα e και i με τα κοινά χ [c], γ [j], χ [ɟ] ή του ιδιωματικού άρθρου θηλ. τση και τζη με το κοινό τής σε συλλογές από την Κρήτη, η καταχώριση τύπου δέρμα [dérma] αντί του ιδιωματικού ντέρμα [dérma] σε συλλογή από το Αραβάνι Καππαδοκίας,⁹⁶ η καταχώριση φρ. σάν δούου [d̥iu] γυαλία αντί σάν δούου [diu] γυαλία (= σαν δύο καθρέφτες) σε συλλογή από την Καλημέρα Απουλίας,⁹⁷ η απόδοση σε λόγιο ύφος, ενίοτε και σε άπταιστη καθαρεύουσα, τοπικών μύθων, ευχών ή άλλων μνημείων του λόγου (εξαρχαϊσμός ιδιωματικών στοιχείων),⁹⁸ ο εξελληνισμός δάνειων ιδιωματικών στοιχείων κ.ά. –Επισημαίνονται στο σημείο αυτό και δύο άλλες περιπτώσεις πλημμελούς απόδοσης του αποθησαυριζόμενου υλικού, δύσκολα ανιχνεύσιμες: (α) η αποκατάσταση επί το ιδιωματικότερον στοιχείων φωνητικής, μορφολογίας, σύνταξης της Κοινής Νεοελληνικής, τα οποία συνυπάρχουν παράλληλα με τα ιδιωματικά και είναι ενδεικτικά της εξαλλοίωσης του περιγραφόμενου ιδιώματος την στιγμή συλλογής του υλικού και (β) η απαλοιφή από το αποθησαυριζόμενο υλικό στοιχείων, τα οποία με βάση τις υπάρχουσες γλωσσικές-διαλεκτικές περιγραφές θεωρούνται ξένα ή μη αναμενόμενα για το μελετώμενο ιδίωμα (απαλοιφή λ.χ. κωφωτικών φαινομένων σε υλικό προερχόμενο από νότιο ιδίωμα κλπ.).

- Η απόδοση των διαζόντων διαλεκτικών φθόγγων των αποθησαυριζόμενων όρων με ιδιόρρυθμα μη συμβατικά φθογγόσημα, η φωνητική αξία των οποίων δεν προσδιορίζεται σαφώς ή επαρκώς

96. Για την απουσία του φθόγγου δ [ð] στο εν λόγω ιδίωμα βλ. Φωστέρης και Κεσίσογλου (1960: 1).

97. Για την τροπή του δ [ð] σε ντ [d], όταν προηγείται ν ή ρ, στα ιδιώματα της Απουλίας βλ. Καρναναστάσης (1986: 211).

98. Πβ. ενδεικτικά τα χειρόγραφα ΙΑΝΕ αρ. 213-214 (1874-1879) 135-181 Α. Αϊλιανού, «Πραγματεία γλωσσικής ὕλης ἐκ τῆς καθομιλουμένης τῶν Ζαγοραίων» και αρ. 91 (1912) 223-246 Σαμίδου «Ζῶντα μνημεῖα τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐν τῇ γλώσσῃ τοῦ λαοῦ, ἡ ἐν Αἰνῷ λαλουμένη δημῳδῆς διάλεκτος».

3.1.1.2. Οι χειρόγραφες
συλλογές προφο-
ρικής γλωσσικής
ύλης του
Ιστορικού
Λεξικού

από τον συλλογέα.⁹⁹ Το πρόβλημα της ερμηνείας των φθογοσήμων, που ανακύπτει στις περιπτώσεις αυτές, επιτείνεται, οσάκις απουσιάζουν τεκμηριωμένες φωνητικές περιγραφές του μελετώμενου ιδιώματος για διασταύρωση και έλεγχο των δεδομένων. Πβ. ενδεικτικά την χρήση του γράμματος δ ή β με τελεία άνωθεν – η οποία εύκολα μπορεί να διαλάβει και της προσοχής του μελετητή – για την απόδοση των άρρινων φθόγγων ντ [d] ή μπ [b] σε παλαιές συλλογές, ιδίως του ΕΦΣΚ (γραφή λ.χ. *δεοβίσης* αντί *ντεοβίσης*).

- Η απουσία ερμηνεύματος για τους ιδιωματικούς όρους που απαντούν στα αποθησαυριζόμενα κείμενα, η οποία στερεί τον λεξικογράφο από χρήσιμα ερμηνευτικά δεδομένα.
- Η παράθεση ασαφών ή ανεπαρκών ερμηνευμάτων για τις λέξεις και φράσεις που αποθησαυρίζονται μεμονωμένες (πβ. γενικά ερμηνεύματα του τύπου ‘γεωργικό εργαλείο’ ή ‘εργαλείο επιπλοποιού’, τα οποία δεν συνοδεύονται από λεπτομερή περιγραφή του τρόπου κατασκευής και χρήσης του αναφερόμενου εργαλείου, ή απλά ερμηνεύματα του τύπου ‘είδος φυτού-πτηνού-εντόμου’, χωρίς συμπληρωματικά περιγραφικά δεδομένα για τα ονομαζόμενα είδη).
- Η απουσία λειτουργικής τεκμηρίωσης για ιδιωματικούς όρους που αποθησαυρίζονται μεμονωμένοι (εκτός περικειμένου), χωρίς δηλ. παράθεση παραδειγματικών φράσεων χαρακτηριστικών της χρήσεως αυτών στον καθημερινό λόγο, έλλειψη που αφήνει αμφιβολίες σχετικά με την ορθή χρήση των όρων αυτών.
- Η μη συστηματική καταγραφή κοινωνιογλωσσικών δεδομένων των πληροφορητών (φύλο, ηλικία, εκπαίδευση, επάγγελμα κλπ.), η οποία δυσχεραίνει την αξιοποίηση του υλικού για την κοινωνιογλωσσική έρευνα.

99. Για μία λεπτομερή ανάλυση και τεκμηρίωση του ζητήματος της απόδοσης των διαλεκτικών φθόγγων στις πηγές βλ. άρθρο των Μανωλέσσου, Μπέη και Μπασέα-Μπεζαντάκου στον παρόντα τόμο.

- Ποικίλα προβλήματα που συνδέονται με την χειρόγραφη παράδοση των κειμένων των συλλογών, όπως φθορές του χαρτιού στην ώρα (για τις παλαιότερες συλλογές), στάχωση που εμποδίζει την ανάγνωση του κειμένου, δυσανάγνωστες συλλογές λόγω αποχρωματισμού των γραμμμάτων (πβ. συλλογή I. Λουλάκη «Μακεδονικά», γραμμένη με μολυβδοκόνδυλο), δυσανάγνωστοι γραφικοί χαρακτήρες, ποικίλα λάθη καταγραφής (πβ. εσφαλμένο τύπο Απουλίας δερλακπίζου σε συλλογή V. Palumbo αντί δερλαμπήζου < γ' πληθ. διαλαμπίζου· το μ φέρεται εδώ ως κ με παράλειψη της διακριτικής κεραίας στην κάτω πλευρά του γράμματος, λόγω ταχυγραφίας), δυσερμήνευτες βραχυγραφίες όρων, ιδίως τοπωνυμίων, οι οποίες δεν επεξηγούνται σε ειδικούς πίνακες (πβ. συλλογή παροιμιών Κ. Νεστορίδη, χφ. 289, 1887).

Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι χάρη στην ικανή αντιπροσώπευση στο Αρχείο ΙΑΝΕ όλων των διαλεκτικών περιοχών με υλικό από πολλούς και διαφορετικούς συλλογείς και από διαφορετικές χρονικές περιόδους (πβ. πίν. 1), ο συντάκτης του Λεξικού έχει την δυνατότητα να καλύψει με επιτυχία πολλές από τις αναφερόμενες ανεπάρκειες και τις ελλείψεις των συλλογών και να ερμηνεύσει τις παρουσιαζόμενες διτυπίες, αντλώντας παράλληλα συμπληρωματικά στοιχεία για την αξιολόγηση του υλικού και από δευτερογενείς πηγές.

Αναλυτικός κατάλογος των χειρόγραφων συλλογών του ΙΑΝΕ είναι σήμερα διαθέσιμος σε ηλεκτρονική μορφή.¹⁰⁰ Στην ειδική ηλεκτρονική «Βάση χειρογράφων του ΙΑΝΕ»,¹⁰¹ καταχωρίζονται αναλυτικά δεδομένα για όλες τις συλλογές του Ιστορικού Λεξικού – με εξαίρεση τα χειρόγραφα του ΕΦΣΚ που δεν έχουν αντιγραφεί. Κάθε χειρόγραφη συλλογή συνοδεύεται στην βάση αυτή από δεδομένα που

100. Οι συλλογές που εισήλθαν στο Αρχείο ΙΑΝΕ μέχρι το 1989 καταγράφονται αναλυτικά και στην βιβλιογραφία που δημοσιεύεται στις εισαγωγές των εκδομένων τόμων του Ιστορικού Λεξικού Α'-Ε'2 (1933-1989).

101. Αναλυτικά για το πρόγραμμα μηχανοργάνωσης των συλλογών στο ΚΕΝΔΙ βλ. Τζαμάλη (2001).

3.1.1.2. Οι χειρόγραφες
συλλογές προφο-
ρικής γλωσσικής
ύλης του
Ιστορικού
Λεξικού

αφορούν τον αύξοντα αριθμό του χειρογράφου στον ειδικό κατάλογο των χειρογράφων του Ιστορικού Λεξικού (βιβλίο εισαγωγής), το όνομα του συλλογέα, τον τίτλο της συλλογής, την χρονολογία του χειρογράφου, τον τόπο προέλευσης του υλικού (λεπτομερής γλωσσογεωγραφικός προσδιορισμός με βάση την μερίζονα περιφέρεια ή διαλεκτική περιοχή, τον νομό, το νησί, την περιοχή, την επαρχία, την πόλη ή το χωριό, τον τόπο συλλογής του προσφυγικού υλικού), τον αριθμό σελίδων του χειρογράφου, καθώς και τα γενικά αξιολογικά χαρακτηριστικά της συλλογής.¹⁰² Με την ηλεκτρονική οργάνωση των δεδομένων δίνεται η δυνατότητα ταχείας και συστηματικής αναζήτησης δεδομένων κατά πεδία, πράγμα το οποίο όχι μόνο διευκολύνει την επιστημονική αξιοποίηση του αποθησαυρισμένου υλικού κατά την σύνταξη (άμεσος λ.χ. εντοπισμός παλαιών και νέων συλλογών από συγκεκριμένη διαλεκτική περιοχή για διασταύρωση στοιχείων), αλλά βοηθά και στον καλύτερο προγραμματισμό των γλωσσικών αποστολών του ΚΕΝΔΙ (άμεσος λ.χ. εντοπισμός των περιοχών που δεν καλύπτονται ή που καλύπτονται ανεπαρκώς ή με παλαιότερο μόνο γλωσσικό υλικό κλπ.). Σημειώνεται ότι μέρος των χειρόγραφων συλλογών (150 επιλεγμένα χειρόγραφα 30.000 σελίδων) είναι σήμερα προσβάσιμο και σε ψηφιακή μορφή, χάρη στο ειδικό πρόγραμμα σάρωσης των χειρογράφων του Ιστορικού Λεξικού στο πλαίσιο του προγράμματος ΑΜΗΤΟΣ. Λίγες επίσης από τις συλλογές έχουν εκδοθεί και ως βιβλία.¹⁰³

Από τα στοιχεία που προηγήθηκαν γίνεται φανερό ότι το σώμα των χειρόγραφων συλλογών νεοελληνικής, διαλεκτικής και κοινής,

102. Αναλυτικά για το πεδίο της κριτικής αξιολόγησης των χειρογράφων ΙΑΝΕ βλ. Τζαμάλη (2001).

103. Αναφέρουμε ενδεικτικά την χειρόγραφη συλλογή ΙΑΝΕ αρ. 49 (1901) του Σ. Αναγνώστου, που εκδόθηκε υπό τον τίτλο *Λεσβιακά* (Αθήναι 1903), τις χειρόγραφες συλλογές ΙΑΝΕ αρ. 659, 698, 762, 763 (1951-1960) του Ευάγγελου Μπόγκα, που

προφορικής ύλης δεν συνιστά απλά και μόνο μία πολύτιμη δεξαμενή αυθεντικής λεξικογραφικής πληροφορίας για το Ιστορικό Λεξικό. Χάρη στον πλούτο και τα ποιοτικά του χαρακτηριστικά αναδεικνύεται παράλληλα και σε σημαντικότατο εργαλείο για την εν γένει μελέτη της Νέας Ελληνικής, μάλιστα δε των γλωσσικών ποικιλιών της (γλωσσογεωγραφικές έρευνες, έρευνες ειδικών διαλεκτικών φαινομένων, γενικές και ειδικές έρευνες συγκεκριμένων γλωσσικών ιδιωμάτων, ειδικές τοπωνυμικές έρευνες κλπ.).

3.1.2. Οι γραπτές πηγές

Παράλληλα με τις προφορικές πηγές και σε συνδυασμό με αυτές το Ιστορικό Λεξικό αξιοποιεί για την περιγραφή του νεοελληνικού λεξιλογίου, τόσο του κοινού όσο και του διαλεκτικού, και ένα σύνολο γραπτών πηγών (κείμενα γραπτού λόγου), οι παλαιότερες από τις οποίες χρονολογούνται στις αρχές του 19ου αιώνα.¹⁰⁴ Η αξιοποίηση γραπτών πηγών στα πλαίσια της μελέτης της λαλούμενης Νέας Ελληνικής συνδέεται άμεσα με το μεγάλο χρονικό αλλά και γλωσσο-

---

εκδόθηκαν με τίτλο *Τὰ γλωσσικά ιδιώματα τῆς Ἠπείρου*, τ. 1-2 (Ιωάννινα 1964-1982), καθώς και την χειρόγραφη συλλογή ΙΑΝΕ αρ. 668 (1952) του Μ. Μπεναρδή, «Γλωσσάρι καὶ γραμματικὴ τοῦ μεγαρικοῦ ιδιώματος», που εκδόθηκε στην Αθήνα το 2006 με τον τίτλο *Γραμματικὴ καὶ λεξικὸ τοῦ μεγαρικοῦ ιδιώματος*.

104. Πβ. ενδεικτικά παλαιά έγγραφα 19ου αι. δημοσιευμένα στους: Πασχάλης (1930)· Κ. Π. Κασσιμάτης, «Λαογραφικά σύλλεκτα ἐξ Ἰου. Μέρος Δ'. Ἰδιωτικά ἔγγραφα [1803-1823]», *Λαογραφία* 2 (1910) 621· Θ. Π. Κωστάκης, «Ἐνα ἀνέκδοτο σιγίλλιο καὶ ἓνα μπουγιουρτί [1808]», *Πελοποννησιακά* 2 (1957) 369-378· Γ. Τσάρας, «Τὸ ἀνέκδοτο ἡμερολόγιο τοῦ παπα-Νικόλα Κουκόλη ἀπ' τὸ Λιμπόχοβο τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας (1817-1926)», *Μακεδονικά* 8 (1968) 257-320· Ι. Κ. Βογιατζίδης, «Νεοελληνικά ἀνέκδοτα [ἔγγραφα] 1821-1831», *ΔΙΕΕΕ* 7 (1910) 3-64· Γ. Α. Πετρόπουλος, *Ὁ κώδιξ τοῦ νοταρίου Ἀθηνῶν Παναγῆ Πούλου, 1822-1838*, Ἀθήναι 1957 κλπ.

3.1.2. Οι γραπτές πηγές

γεωγραφικό εύρος της περιγραφόμενης γλωσσικής συγχρονίας (1800 και εξής· όλες οι διαλεκτικές ποικιλίες της Νεοελληνικής) και στοχεύει στην έστω και μερική κάλυψη των κενών που δημιουργεί η έλλειψη ή η ανεπάρκεια (ποιοτική ή ποσοτική) προφορικών δεδομένων από τις πρόδρομες ιδίως, αλλά όχι μόνο, μορφές της Κοινής Νέας Ελληνικής και των διαλεκτικών ποικιλιών της.¹⁰⁵

Τα κείμενα γραπτού λόγου που αξιοποιούνται στα πλαίσια του Ιστορικού Λεξικού διακρίνονται από γλωσσική άποψη σε δύο μεγάλες κατηγορίες:¹⁰⁶

1) Κείμενα γραμμένα από διαλεκτόφωνους σε γλώσσα αμιγώς ή σχεδόν αμιγώς ιδιωματική,¹⁰⁷ ενίοτε δε και σε ανάμεικτη γλώσσα με σποραδικά μόνο στοιχεία της ιδιωματικής Νεοελληνικής και

105. Για την σημασία της κριτικής αξιοποίησης δεδομένων από την γραπτή παράδοση κατά την μελέτη της λαλούμενης Ελληνικής παλαιότερων γενικά περιόδων βλ. Χατζιδάκις (1905: 360-405), όπου και εργαλεία μεθοδικού ελέγχου της αξιοπιστίας των γραπτών πηγών. Για τις δυνατότητες προσέλασης της γλωσσικής πραγματικότητας παλαιότερων γενικά εποχών μέσα από γραπτές πηγές βλ. ομοίως Besch (1965), επίσης Manolesou (2008), όπου και πρόσφατη σχετική βιβλιογραφία. Για ζητήματα αξιολόγησης γλωσσικών ειδήσεων από παλαιότερα γραπτά (διαλεκτικά) μνημεία της Ελληνικής πριν και μετά την Άλωση βλ. Χατζιδάκις (1913-1914), επίσης Παντελίδης (1922), ενώ για την αναγκαιότητα προσεκτικής αξιολόγησης σύγχρονων γραπτών διαλεκτικών τεκμηρίων βλ. Bassea-Bezantakou (2005: 32 κ.εξ.).

106. Για ομοειδείς ταξινομήσεις γραπτών (αρχειακών) πηγών της Μεσαιωνικής Ελληνικής με βάση γλωσσικά κριτήρια βλ. Μανωλέσσου (2003: 70-71), όπου και σχετική βιβλιογραφία. Πβ. επίσης Otten (1977) για ταξινομήσεις γενικά αρχειακών πηγών με βάση το είδος (επίπεδο) της γλώσσας (υψηλό, ενδιάμεσο, απλό).

107. Βλ. Händler (1982: 795) για την έννοια του διαλεκτόφωνου συγγραφέα («Dialektschreiber») σε αντιδιαστολή προς αυτήν του διαλεκτόφωνου ομιλητή («Dialektsprecher») και Schenker (1977) για μία ταξινόμηση των γραπτών πηγών με βάση τον βαθμό εκπροσώπησης σε αυτά διαλεκτικών στοιχείων. Πβ και Κοντοσόπουλος (1980): 1-2 [289-290].

κυρίαρχα τα στοιχεία από την κοινή δημώδη¹⁰⁸ ή από την λόγια παράδοση της γλώσσας.¹⁰⁹ Το Ιστορικό Λεξικό παραλαμβάνει από τις πηγές αυτές λέξεις, τύπους, σημασίες, χρηστικά παραδείγματα και ονοματολογικό υλικό. Με δεδομένο το γεγονός ότι πολύ σπάνια ο γραπτός διαλεκτικός λόγος παράγεται με στόχο να τεκμηριώσει κατά τρόπο αντικειμενικό μία δεδομένη γλωσσική πραγματικότητα,¹¹⁰ η λεξικογραφική αξιοποίηση δεδομένων από γραπτά διαλεκτικά κείμενα βρίσκεται αντιμέτωπη με σειρά προβλημάτων, τα οποία προσδιορίζονται και από το είδος κάθε φορά του κειμένου.¹¹¹ Από τα γενικότερα προβλήματα που απαντούν στα αμιγώς ή σχεδόν αμιγώς ιδιωματικά κείμενα, σημειώνουμε στο σημείο αυτό ενδεικτικά τα πλέον χαρακτηριστικά: (α) το ζήτημα της πλημμελούς ή στοιχειώδους – της μη τυποποιημένης πάντως – απόδοσης των ιδιαίτερων φωνητικών χαρακτήρων ενός ιδιώματος, η οποία γίνεται χωρίς

108. Πβ. ενδεικτικά κείμενα από λογοτέχνες (Σ. Μυριβήλης, Γ. Ξενόπουλος κ.ά.).

109. Πβ. κείμενα Α. Παπαδιαμάντη (*Η Νοσταλγός*, Αθήναι 1912, σ. 41 «Εἰς τοῦ Γιάννη τῆς Παντελοῦς τὸ στενὸ ἔβγαине μία καντῖνα μὲ τὸν λευκὸν φερετζὲν καὶ τὸ γιασμαῖ της»), Α. Μωραΐτιδη (*Διηγήματα*, τ. 3, Αθήναι 1921, σ. 85 «Καὶ οὕτε ἀνασασμὸν δὲν ἔπαιρνον αἱ νεαραὶ γυναῖκες, πολλὰ αὐτῶν καθ' ὁδὸν τρώγουσαι τὰ σῦκα τῶν ἧ τὴν γρίτσαν – τὴν μεγάλην τηγανίταν – ἡλειμμένην μὲ πετιμέζιον, ἵνα μὴ χάσωσι καιρόν»), Ι. Κονδυλάκη (βλ. σχετικά Χαραλαμπίσκης 1991) κ.ά.

110. Ανάμεσα στους παράγοντες που αλλοιώνουν την εικόνα μίας διαλεκτικής πραγματικότητας κατά την γραπτή της αποτύπωση και της προσδίδουν ίδια χαρακτηριστικά, συγκαταλέγονται το υπερβολικό ή το ελλείπον ενδιαφέρον για την διάλεκτο, η δεδομένη και αδιαμφισβήτητη διάσταση μεταξύ συστημάτων γραφής και ζωντανής προφορικής γλώσσας, αλλά και η επίδραση της παλαιότερης και της σύγχρονης γραπτής παράδοσης. Βλ. σχετικά Kunze (1982β: 554), Besch (1983: 963-964), αλλά και Κοντοσόπουλος (1980: 1-2 [289-291]) και Κωστάκης (1986: 1στ'). Ο τελευταίος σημειώνει χαρακτηριστικά: «Θα ήταν παραλογισμός να ζητήσουμε από τους απλούς ανθρώπους του 1832 να χρησιμοποιήσουν ιδιαίτερα στοιχεία για την παράσταση των ξεχωριστών φθόγγων της διαλέκτου (ενν. εδώ της Τσακωνικής)».

111. Βλ. αναλυτικότερα Kunze (1982β) και Schützeichel (1974²). Πβ. επίσης Eichhoff (1982).

3.1.2. Οι γραπτές πηγές

την χρήση ειδικών διακριτικών σημείων.¹¹² (β) τα ζητήματα της πλημμελούς διάκρισης διαλεκτικών όρων (λέξεις κακώς χωρισμένες ή κακώς ενωμένες) και της εσφαλμένης ή ιδιόζουσας ορθογράφησης,¹¹³ τα οποία απαντούν ιδίως σε παλαιότερες πηγές,¹¹⁴ καθώς και το υπαρκτό πάντοτε πρόβλημα των τυπογραφικών λαθών.¹¹⁵

112. Πβ. ενδεικτικά γραφές «ἐννὰ σιωνωστῇ» (ἐν-νὰ σονωστῇ = θενὰ χυθεί, θα χυθεί), «δῆμματα πολλὰ» (δῆμ-ματα πολ-λὰ = δέματα, αναχώματα πολλά) σε κυπριακή ποιητική συλλογή (Δ. Θ. Λιπέρτης, *Τζωπρωτικά τρασούδια*, τ. 2 και 3, Λευκωσία 1930 και 1934)· «σύντεκνε» (σύνδεκνε), «ἀπαντήχνει» (ἀπαδήχνει) σε κρητικά κείμενα (Μ. Μ. Κατσουράκης, *Συντεκνοκουβέντες Β'*, Αθήνα 1986, Γ. Μαθιουδάκης, *Λούλουδα. Κρητικά χρονογραφήματα*, Χανιά 1936)· «αλλτά» (αλ-λ'ά < αλλά), «έβαζαν άττο» (έβαζαν άτ-το = τέφρα < μεσν. άθος, αρχ. άνθος) σε ροδιακό αφήγημα (Α. Λουλουδάκη, *Το χωριό μου [Κοσκινού Ρόδου] και η ιστορία του*, Κοσκινού-Ρόδος 1993) κ.ά. Για τα ανεπαρκή συστήματα γραφής που εφαρμόζουν διαλεκτόφωνοι συγγραφείς κατά την γραπτή αποτύπωση του διαλεκτικού λόγου βλ. Kunze (1982β: 554-555) και Lerch (1971)· επίσης Κοντοσόπουλος (1980: 3 [291]). Πβ. σχετικά και άρθρο των Μανωλέσσου, Μπέη και Μπασέα-Μπεζαντάκου στον παρόντα τόμο.

113. Πβ. πλημμελείς γραφές στο κρητικό ποίημα Α. Βλάχου, *Ποιήματα Τιμολέοντος Βάσσου και Γωάννου Καλογερῆ*, Χανιά [αρχές 20ου αι.]: «τῆξ βρόποις τὰ ριγάτα» (τῆξ Εὐρώπης τὰ ρηγάτα = της Ευρώπης...), «καϊφτῆς» (καί φτῆς < καί εὐθύς), «καὶ σφάζανε τσαγάδες» (...τς' ἀγάδες, τσι ἀγάδες = τους αγάδες)· στο ροδιακό αφήγημα Λουλουδάκη, ό.π. (σημ. 112): «να ξεχειρίσουν» (να ξεχυρίσουν = ξεχωρίσουν το άχυρο από το σιτάρι· < έξαχυρῶ Ἡσύχ.), «παρκίς» ('παρκῆς < άπ' άρχῆς), «λημαίνουμε» ('λημένουμε < αλημένω = αναμένω), «αργικιάκι» (αργκυάκι, αργυάκι = ρυάκι), «λιτάρι» ('λητάρι < ειλητάριον), «λωάρι» (λοάρι < αρχ. λογάριον)· σε ιδιωματικό αφήγημα Λέσβου Ε. Τσοκάρου-Μιτσιώνη, *Παλιές ιστορίες απ τν Αγιάσου*, Μυτιλήνη, 1998²: «γι πατούνισιμ» (γοι πατού-νις-ι-μ' = οι πατούνες μου, οι πατούσες μου)· σε έγγραφο Ἰου 1803 Κ. Κασσιμάτης, *Λαογραφία* 2 (1910) 621: «σεντόνια μία ζυγῖ [γρ. ζυγῇ] χρυσά» κλπ.

114. Πβ. 'απολογία' του κρητικού ποιητή Βλάχου, ό.π. (σημ. 113), σ. 8: *Τὸ ποίημα ὅπου ἔκαμεν ὁ Ἀναγνώστης Βλάχος / νὰ τοῦ τὸ συνχορήσεται ἄν ἔκαμεν καὶ λάθος. / Τὰ γράμματα τὰ ἔμαθε εἰς τὸ ἐξίντα ἔνα [1861] / σχολειᾷ δὲν ὑπάρχαναι στὸν τόπο μας κανένα. / Στὸ Μοναστήρι τάμαθα ἐγὼ τὰ γράμματά μου / με συνχορίζαι κύριοι στὰ ἐλατόματά μου.*

115. Πβ. εσφαλμένες γραφές ιδιωματικών όρων διπλολόιξα αντί διπλολόιζα (πβ. λοῖζι = είδος χρυσού νομίσματος, λουδοβίκειο), αξουράκια αντί αζουράκια (πβ. αζούρ = είδος διακοσμητικού κεντήματος) στο ροδιακό αφήγημα της Λουλουδάκη, ό.π. (σημ. 112), σ. 82 και 81 αντίστοιχα.

(γ) το ζήτημα της απουσίας ερμηνευμάτων για τους ιδιωματικούς όρους – τουλάχιστον για ορισμένους από αυτούς,¹¹⁶ δεδομένου ότι πολλοί επεξηγούνται είτε από τους ίδιους τους διαλεκτόφωνους συγγραφείς είτε από τους εκδότες των κειμένων σε υποσημειώσεις ή και σε γλωσσάρια στο τέλος των κειμένων· (δ) το πρόβλημα του ‘εκδιαλεκτισμού’ ενός κειμένου (υπερτονισμός διαλεκτικών χαρακτήρων, απαλοιφή διτυπιών υπέρ της διαλέκτου χάριν ομοιομορφίας) ή και αντιστρόφως του ‘αποδιαλεκτισμού’ με απαλοιφή είτε από τον συντάκτη είτε από τον εκδότη μορφοφωνητικών, λεξιλογικών και άλλων διαλεκτικών χαρακτήρων και ενσωμάτωση σε αυτό στοιχείων από άλλους, σύγχρονους ή παλαιότερους κώδικες (π.χ. κοινή ή λόγια γλώσσα)¹¹⁷ για διευκόλυνση των μη διαλεκτόφωνων αναγνωστών ή για άλλους λόγους (π.χ. μετρικούς)¹¹⁸ – ως σημειωθεί ότι και στις περιπτώσεις των κειμένων που γράφονται από διαλεκτόφωνους σε κοινή ή λόγια γλώσσα, το πρόβλημα του ‘αποδιαλεκτισμού’ των χρησιμοποιούμενων ιδιωματικών όρων και της προσαρμογής αυτών επί το κοινότερον ή επί το λογιότερον είναι

116. Πβ. ανερμηνευτους διαλεκτικούς όρους Κύπρου «(σῦκα) σπηλαστά», «νὰ τὸν ἀλικοτίσης», «στήνει μου ζάμπαν» στην ποιητική συλλογή του Λιπέρτη, ὁ.π. (σημ. 112), τ. 3, σ. 77, 76, 71 αντίστοιχα, στο τέλος της οποίας υπάρχει μάλιστα και γλωσσάριο πολλών διαλεκτικών λέξεων του κειμένου.

117. Πβ. Κοντοσόπουλος (1980: 2 [290]), Bassea-Bezantakou (2005: 30-31), Μανωλέσσου (2003: 63) και Manolessou (2008: 68-69).

118. Για την ευκολία με την οποία στοιχεία ξένα προς δεδομένο ιδίωμα μπορούν να παρεισφρήσουν σε ένα διαλεκτικό κείμενο βλ. Α. Ι. Παπασιώπη, *Ἡ παλιά ή Κοζάνη. Ποιήματα γραμμένα στὸ κοζανίτικο γλωσσικὸ ἰδίωμα*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 147-148, όπου ο ίδιος ο ποιητής εντοπίζει και διορθώνει πριν από την έκδοση του έργου «ἀβλεφίες» (‘αποδιαλεκτισμούς’) «χάριν τοῦ μέτρου ἢ ποιητικῆ ἀδείας»: «Στὸ III ποίημα 10 στ. εἶχα ἀρχικά: Οὐ Γκέρτσους τότε τὰ πουλοῦσιν. Οἱ Κοζανίτες ὅμως δὲ λένε ποτὲ πουλοῦσιν, ἀλλὰ πλοῦσιν. Ἔτσι τὸ ἀλλαξα καὶ τὸ ἔκαμα: Οὐ Γκέρτσους τότε μᾶς τὰ πλοῦσιν [...] Στὸ XI ποίημα 1 στ. εἶχα: Εἰχασα πῶς λὲν ν καλ’μέρα. Ξεχνῶ ὅμως δὲ λὲν οἱ Κοζανίτες, ἀλλὰ ἀστουχῶ. Κι αὐτὸ τ’ ἀλλαξα καὶ τῶκαμα Ἀστουχᾶς πῶς λὲν ν καλ’μέρα».

3.1.2. Οι γραπτές πηγές

επίσης υπαρκτό,¹¹⁹ ενώ επιπροσθέτως εγείρεται και το θέμα της διάκρισης των κοινών από τους διαλεκτικών όρους.¹²⁰ (ε) το ζήτημα της πιθανής ενσωμάτωσης στο κείμενο στοιχείων από άλλα ιδιώματα.¹²¹ (στ) το πρόβλημα της απουσίας σαφούς γλωσσογεωγραφικής σήμανσης, ιδίως για υλικό που προέρχεται από περιοχές με ενδοδιαλεκτικές διαφορές (π.χ. Κρήτη, Λέσβος κ.ά.).¹²² (ζ) οι ποικιλομορφες αδυναμίες αναφορικά με το αποθησαυριζόμενο ονοματολογικό υλικό (ασαφής προσδιορισμός της τοπικής προέλευσης, δυσχέρεια ταυτοποίησης τοπωνυμίων που φέρονται με την μορφή προσηγορικού,¹²³ ζητήματα προσδιορισμού του γραμματικού γένους των τοπωνυμίων που φέρονται χωρίς άρθρο κλπ.).

2) Κείμενα γραμμένα από μη διαλεκτόφωνους σε γλώσσα σχεδόν αμιγώς κοινή δημώδη – εν πάση δε περιπτώσει σε γλώσσα χωρίς

119. Πβ. εξαλλοιωμένους ιδιωματικούς τύπους από το βόρειο ιδίωμα Λέσβου στον Σ. Μυριβήλη, *Η ζωή εν τάφω*, Αθήνα 1956, σ. 94 «(πολεμοῦνε) ἀδιαφόρετα», σ. 79 «τ' ἀπογεύτηκε (ή ψυχή μας)» αντί των ιδιωματικών *ἀδιαφόριτα*, *ἀπουγεύτικι* < *ἀπουγεύουμι* (βλ. ΙΑΝΕ, λ. *ἀδιαφόρετα*, *ἀπογεύομαι*)· επίσης εξελληνισμένους ιδιωματικούς τύπους *δουλαμάς*, *βεκτασής* στον Α. Παπαδιαμάντη, «Ο ξεπεσμένος δερβίσης», *Ἄπαντα*, τ. 2 (ἐκδ. Φυτράκη-Κουτσουμπού), Αθήνα 1966, σ. 201-202, αντί των ιδιωματικών *ντουλαμάς* = περσικός χιτώνας, *μπεκτασής* = μέλος τάγματος μουσουλμάνων μοναχών (βλ. αρχείο ΙΑΝΕ, στα λ.).

120. Για τα ρευστά όρια μεταξύ κοινών και διαλεκτικών όρων (ένας διαλεκτικός όρος μπορεί να γίνει κοινός και αντιστρόφως) βλ. Bassea-Bezantakou (2005: 30).

121. Για τα θέματα που εγείρει λεξικογραφικά η περίπτωση του ενδοδιαλεκτικού δανεισμού ή των δανείων από άλλες διαλέκτους βλ. Bassea-Bezantakou (2005: 28-29).

122. Για τα ποικίλα ζητήματα που θέτει η διαδικασία προσδιορισμού της τοπικής προέλευσης του γλωσσικού υλικού που παραλαμβάνεται από γραπτές πηγές βλ. συνοπτικά Kunze (1982β: 555 κ.εξ.), όπου και σχετική βιβλιογραφία. Πβ. επίσης ΚΣ 1935, άρθρο 63 και ΚΣ 2012, άρθρο 71.

123. Πβ. πιθανούς τοπωνυμικούς όρους σε ιδιωτική επιστολή Ρόδου «να ἔγοράσεις κανένα καλό χωράφι στα πατέλκια. Για εκεί, κατά στου καλιέρου» από Λουλουδάκη, ό.π. (σημ. 112), σ. 155-156.

σαφή διαλεκτική χροιά—¹²⁴ ή και σε ανάμεικτη μορφή γλώσσας με κυρίαρχα τα στοιχεία της λόγιας παράδοσης (καθαρεύουσα, αρχαϊζουσα γλώσσα) και με σποραδικά στοιχεία της κοινής δημώδους Νεοελληνικής. Από τις πηγές αυτές παραλαμβάνονται τύποι, σημασίες, χρηστικά παραδείγματα και ονοματολογικό υλικό της Κοινής Νεοελληνικής υπό την προϋπόθεση πάντοτε ότι αυτά αποτελούν αυθεντικά στοιχεία της δημώδους γραπτής παράδοσης (πβ. ΚΣ 1935, άρθρο 7α'-β' και ΚΣ 2012, άρθρο 7). Ας σημειωθεί ότι η λεξικογραφική αξιοποίηση των δεδομένων της κοινώς λαλουμένης που προέρχονται από κείμενα της κατηγορίας αυτής (και μάλιστα από παλαιότερα κείμενα του 19ου αι.) συνδέεται με την επίλυση μίας σειράς προβλημάτων, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται ο αποκλεισμός των όρων που φέρονται με εξαλλοιωμένα φωνητικά ή μορφολογικά χαρακτηριστικά, λόγω στοίχισης των συγγραφέων ή των εκδοτών με δεδομένες γλωσσικές νόρμες (πβ. εξαρχαϊσμούς του τύπου *φθηνός* αντί *φτηνός*, *φωνάζομε* αντί *φωνάζουμε*, εκδημοτισμούς του τύπου *Παρθενός* αντί *Παρθενών-Παρθενώνας*), ο προσδιορισμός της συχνότητας χρήσης των δημωδών όρων (π.χ. *κοινός* ή *συνήθης* όρος), η σημασιολογική ταυτοποίηση σπάνιων ή παρωχημένων όρων από τις πρόδρομες ιδίως μορφές της Νεοελληνικής (1800 και εξής),¹²⁵ η ορθογραφική προσαρμογή των παλαιότερων ιδίως κειμένων με βάση τις ισχύουσες στο πλαίσιο του Ιστορικού Λεξικού ορθογραφικές διατάξεις (βλ. ΚΣ 2012, κεφ. τρίτο)¹²⁶ και άλλα.

124. Πβ. ενδεικτικά: Γ. Ψυχάρης, *Τὸ ταξίδι μου*, Ἀθῆναι 1926³, Κ. Παλαμᾶς, *Γράμματα*, τ. 1-2, Ἀθῆναι 1904-1907, Δ. Γ. Καμπούρογλου, *Περασμένα χρόνια. Ἐπεισόδια, διηγήματα, ἐντυπώσεις, ὄνειρα, εἰκόνες*, Ἀθῆναι 1911, Ι. Πολυλᾶς, *Διηγήματα καὶ ἄλλα πεζά*, Ἀθῆναι 1916 κ.ά.

125. Για την σχετική προβληματική και την μεθοδολογία που εφαρμόζει η ιστορική λεξικογραφία πβ. Wiegand (1998β: 698 κ.εξ.).

126. Πβ. ενδεικτικά γραφές «τοῖς βελανιδιᾶς» (τῖς βελανιδιᾶς) Κ. Παλαμᾶς, *Ὁ δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου*, Ἀθῆναι 1921², σ. 43· «στῆς Ἀλυκαῖς» (στῖς Ἀλυκᾶς) Κ. Ν. Ράδος, *Ὁ πειρατὴς τῆς Γραμβούσης*, τ. 1, Ἀθήνα 1988, σ. 63.

3.1.2. Οι γραπτές πηγές

Από την άποψη του περιεχομένου (κειμενικού είδους) οι γραπτές πηγές του Ιστορικού Λεξικού ποικίλλουν, διακρινόμενες ομοίως σε δύο βασικές κατηγορίες, τις λογοτεχνικές (δημώδεις, διαλεκτικές ή μεικτές κατά την γλωσσική μορφή) και τις μη λογοτεχνικές¹²⁷ (έντυπες ή αρχειακές), οι οποίες παρουσιάζονται ακολούθως συνοπτικά με τις υποκατηγορίες τους.¹²⁸

Οι λογοτεχνικές πηγές.— Με δεδομένη την κατάσταση της διγλωσσίας που σημάδεψε την ελληνική γλωσσική ιστορία μέχρι πρόσφατα, κύριος εκπρόσωπος της δημώδους αλλά και της ιδιωματικής Νεοελληνικής στον γραπτό λόγο των δύο τελευταίων αιώνων (19ος-20ός), τους οποίους καλύπτει λεξικογραφικά το Ιστορικό Λεξικό, στάθηκε κυρίως η λογοτεχνία. Για τούτο και τα λογοτεχνικά κείμενα (πεζά, ποιητικά και θεατρικά, εν μέρει δε και οι λογοτεχνικές μεταφράσεις) καταλαμβάνουν ένα σημαντικότερο ποσοστό στο σώμα των γραπτών πηγών του Ιστορικού Λεξικού. Ξεχωρίζουν αριθμητικά όσα είναι γραμμένα σε δημώδη λόγο,¹²⁹ χρωματισμένο ενίοτε διαλε-

127. Για το κριτήριο της λογοτεχνικότητας και την διάκριση λογοτεχνικού και μη λογοτεχνικού (χρηστικού) κειμένου βλ. Μανωλέσσου (2003: 66).

128. Για την σημασία και τα πλεονεκτήματα του συνειδητού και όχι απλώς τυχαίου συνδυασμού γραπτών πηγών διαφόρων κειμενικών ειδών, στα πλαίσια της ιστορικής γλωσσικής και ειδικά της διαλεκτολογικής έρευνας, και σε αντιδιαστολή προς την πρακτική της αξιοποίησης συγκεκριμένων μόνο κειμενικών ειδών, που αποδεδειγμένα μπορεί να οδηγήσει σε λανθασμένα αποτελέσματα βλ. Kunze (1982β: 555-559), όπου αναλύεται η γλωσσική-διαλεκτολογική αξία ποικίλων κατηγοριών κειμένων και μάλιστα αρχειακών (δημόσια και ιδιωτικά έγγραφα, τίτλοι ιδιοκτησίας, ομολογίες αγοραπωλησιών, ποικίλα χρηστικά κείμενα, έμμετρες διασκευές κειμένων, πρακτικά μαρτυρικών καταθέσεων σε δίκες κ.ά.), επίσης Kunze (1980: 22-24). Αναλυτικά για συγκεκριμένες κατηγορίες κειμένων (π.χ. τίτλοι ιδιοκτησίας) και μεθόδους κριτικής αξιοποίησής των στο πλαίσιο και της διαλεκτολογικής έρευνας βλ. Kleiber (1965) και Kunze (1982α).

129. Πβ. έργα των Α. Βαλαωρίτη, Ι. Βηλαρά, Γ. Βλαχογιάννη, Δ. Βουτυρά, Ι. Δραγούμη, Α. Καρχαβίτσα, Φ. Κόντογλου, Κ. Κρυστάλλη, Σ. Μελά, Σ. Μυριβήλη, Γ. Ξενοπούλου, Σ. Ξένου, Κ. Παλαμά, Φ. Πανά, Κ. Παρορίτη, Κ. Πασαγιάννη, Σ. Περεσιάδη, Ι. Πολέμη, Σ. Σκίπη, Δ. Σολωμού, Γ. Σουρή, Α. Τανάγρα, Α. Τραυλαντώνη,

κτικά, χωρίς να απουσιάζουν και εκείνα που είναι γραμμένα σε ιδίωμα,¹³⁰ ενώ παράλληλα δεν αποκλείονται και άλλα που, αν και συνταγμένα σε λόγια γλώσσα, ενσωματώνουν αυθεντικά δημώδη στοιχεία ή και στοιχεία από το ιδίωμα του συγγραφέα, τα οποία και

Μ. Τσιριμώκου, Κ. Χατζόπουλου, Χρ. Χρηστοβασίλη, Κ. Χρηστομάνου, Γ. Ψυχάρη και πολλών άλλων παλαιότερων γενικότερα λογοτεχνών (πβ. ενδεικτικά Ι. Μάνθου, *Συμφορά και αίχμαλωση Μορέως*, Βενετία 1875). Πβ. επίσης μεταφράσεις παλαιότερων ελληνικών και νεότερων ξένων λογοτεχνημάτων (π.χ. Ι. Ν. Γρυπάρης, *Οί τραγωδίες του Αίσχylου*, Αθήνα 1991, Θ. Σ. Έλιοτ, *Η έρημη χώρα και άλλα ποιήματα*. Μετάφραση Γ. Σεφέρης, Αθήνα 1973). Για τεκμήρια από δημώδη λογοτεχνικά κείμενα στους εκδεδομένους τόμους του Λεξικού βλ. τυπολογικό ή και σημασιολογικό μέρος των λ. *αγλύκαντος*, *αδασκάλευτος*, *αζύγωτος*, *αθράκι*, *ακοή*, *ακοίμητος*, *αμπόδιστος*, *βογγώ*, *βόσκω*, *βροχοσταλάζω*, *γιαουρτοβαφτισμένος*, *γιοφύλλι*, *γλυκοκουβεντολόγι*, *γλυκόλαλος*, *γλυκοχτυπώ*, *γλυκοψάλλω*, *γλυκόψυχος*, *γλύση*, *γοργοφέρνω*, *γοργοφεύγω*, *γραινώ*, *γρηγορεύω*, *γρουσουζιά*, *δάγκαμα*, *δαμονίζω*, *δακρυοστάλαχτος*, *δαυλί*, *δαφνόσπαρτος*, *δαφνοστεφάνι*, *δαφνούλα*, *δαχτύλι*, *δάχτυλο* κ.ά.

130. Πβ. ενδεικτικά τα λογοτεχνήματα για την Ποντιακή Φ. Φιλιππίδη, *Σταυρός και Σταυρούλα*, *δράμα εις πράξεις 6 εν τη δημώδει γλώσση του Πόντου*, Κωνσταντινούπολις 1904, Β. Αντωνιάδου-Κεσίδου, *Τσ' εγάπ'ς ο Θεόν*, *Ιστορία αγάπης στην ποντιακή διάλεκτο*, Θεσσαλονίκη 1997· για την Τσακωνική Δ. Χούπη, *Ετρού ενάτθε*, *Ιστορικό τσακωνικό διήγημα*, Αθήνα 1990· για την Κυπριακή Δ. Θ. Λιπέρτη, *Τζιυπριώτικα τραούδια*, τ. 1-3, Λευκωσία 1923-1934, Π. Λιασίδη, *Τὰ φκιόρα τῆς καρκιᾶς μου*, Κύπρος 1933· για το ιδίωμα Μάνης Ν. Νηφάκη (εκδ. Σ. Κουγέα), *Μανιάτικα ιστορικά στιχουργήματα*, Αθήνα 1964, Κ. Κάσση, *Ο Λιόκαρης*, Αθήνα 1974· για τα ιδιώματα της Μακεδονίας Λ. Παπασιώπη, *Τότι κι τώρα. Ποήματα γραμμένα στο κοζανίτικο γλωσσικό ιδίωμα*, Θεσσαλονίκη 1973, Ν. Τσίγκα, *Ου απάν' κι ου κάτ' ου κόσμους*, *Ιστορία φόβια αλλά καν' πένθιμ'*, Θεσσαλονίκη 2009· για τα νησιωτικά ιδιώματα Ν. Μπιλλήρη, *Καπετάνιο Μπουγιέλο*, *Σφουγγαράδικα διηγήματα*, Αθήνα 1982, Γ. Τοπούζη, *Στα καντιρίμια του Αλεμνά*, *Σατιρικά αφηγήματα από το λαογραφικό υλικό του νησιού της Σύμης*, Αθήνα 1982, Ευ. Τσοκάρου-Μητσιώνη, *Γ' Αλεξάνδρα τ' Χατζηκούτς*, *Μυτιλήνη* 2007 κ.ά. Άξια μνείας είναι εδώ και τα μεταφρασμένα σε ιδίωμα λογοτεχνήματα (πβ. ενδεικτικά: Ομήρου *Οδύσσεια στην ποντιακή διάλεκτο*, Μετάφραση Π. Κοτανίδης, Αθήνα 2002· Θεατρική Ομάδα Δικηγορικού Συλλόγου Ηρακλείου, *Αριστοφάνη Πλούτος*, Ηράκλειο 2009). Για τεκμήρια αντλημένα από λογοτεχνία σε ιδίωμα βλ. ΙΑΝΕ λ. *ἄμυλο*, *ἄμυλοκέρι*, *γεννητικός*, *γεννώ*, *γλυκοθωρό*, *γρυλλώνω*, *γυναικᾶτον*, *δάκρυ*, *δακρύωμα* κ.ά.

3.1.2. Οι γραπτές πηγές

παραλαμβάνονται για τις ανάγκες του Λεξικού.¹³¹ Οι τίτλοι των λογοτεχνικών πηγών του Λεξικού καταχωρίζονται στις εισαγωγές των εκδεδομένων τόμων του. Από την κατηγορία αυτή των γραπτών πηγών το Ιστορικό Λεξικό παραλαμβάνει γλωσσικά δεδομένα της κοινής και της ιδιωματικής Νεοελληνικής (λέξεις, τύπους, σημασίες, χρηστικά παραδείγματα), αδιάφορο αν αυτά δεν μαρτυρούνται ρητά από κάποιον τόπο, υπό την προϋπόθεση βέβαια πάντοτε ότι εμπίπτουν στην λεξικογραφητέα ύλη του Λεξικού.¹³² Για τα τεκμήρια (λέξεις, τύπους, σημασίες, παραδείγματα) που προέρχονται από λογοτεχνήματα είτε αμιγώς ιδιωματικά είτε χρωματισμένα απλώς διαλεκτικά από συγκεκριμένο ιδίωμα (πβ. Α. Παπαδιαμάντης → ιδίωμα Σκιάθου· Γ. Ξενόπουλος → ιδίωμα Ζακύνθου· Ι. Κονδυλάκης → ιδίωμα Κρήτης) είτε και χωρίς σαφή διαλεκτική χροιά, η αναφορά γίνεται σταθερά στον εκάστοτε συγγραφέα-λογοτέχνη και χωρίς ένδειξη τοπικής προέλευσης (πβ. ΚΣ 2012, άρθρο 71). Ας σημειωθεί ότι η λεξικογραφική αξιοποίηση λογοτεχνικών κειμένων, εκτός από

131. Χαρακτηριστική είναι εδώ η περίπτωση των Α. Παπαδιαμάντη και Α. Μωραϊτίδη. Πβ. τεκμηρίωση της δημόδους λέξης *γλυκοχάραμα* ή των ιδιωματικών *άζήλευτος*, *γιασμάκι*, *γεροδέλι* στους αναφερόμενους συγγραφείς: «Καὶ ὅταν, τὰ γλυκοχάραμα, ἐμφανισθῇ εἰς τὴν πλαγιὰν ἐπάνω τοῦ βουνοῦ ὁ ποιμὴν...» (Α. Μωραϊτίδης, *Διηγήματα*, τ. 2, Ἀθῆναι 1921, σ. 82), «Ἦτο ἡδὴ τετάρτη μετὰ τὰ μεσάνυκτα. Γλυκοχαράματα, ἀπόπασχα, Ἀπρίλιος μὴν» (Α. Παπαδιαμάντης, *Πρωτοχρονιάτικα διηγήματα*, Ἀθῆναι 1916, σ. 34), «Ὁ Πέτρος ἤξεύρει ὅτι ξυπόλυτος ὅπως ἦτο καὶ ἀπεριποίητος, ἀζήλευτος, δυσκόλως θὰ ἐτόλμα νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὰς οἰκίας καὶ δὲν θ' ἀπῆλαιε πολλὰ κεράσματα» (Α. Παπαδιαμάντης, *Ἡ Νοσταλγός*, Ἀθῆναι 1912, σ. 101), «Εἰς τοῦ Γιάννη τῆς Παντελοῦς τὸ στενὸ ἔβγαине μία καντίνα μὲ τὸν λευκὸν φερετζὲν καὶ τὸ γιασμάκι τῆς» (*καντίνα*=*γυναίκα*, Α. Παπαδιαμάντης, *αὐτόθι*, σ. 41), «Ὅταν ὅμως μετ' ὀλίγον ἐχρειάσθῃ ν' ἀντλήσουν νερὸν ἀπὸ τὸ φρέαρ, τότε τὸ 'γιουρδέλι', ἥτοι τὸ ἄντλημα τῆς Κρινιώς, προσέκρουσεν εἰς στερεὸν σῶμα ἐντὸς τοῦ ὕδατος» (Α. Παπαδιαμάντης, *Ἡ Φόνισσα*, Ἀθῆναι 1912, σ. 53).

132. Βλ. ΚΣ 2012, εισαγωγή, υποκεφ. Β' ΚΣ 1935, ἀρθρο 7α'-β'. Στὰ «Προλεγόμενα» του τόμ. Α' του ΙΑΝΕ, σ. ιζ' ο Α. Α. Παπαδόπουλος σημειώνει: «Εἰς τὸ Λεξικὸν ἀποθησαυρίζονται καὶ πᾶσαι αἱ λέξεις, αἱ ὁποῖαι παραδίδονται ὑπὸ [...] λογοτεχνῶν, ἀρκεῖ νὰ φέρουν γνησίαν δημῶδη μορφήν ὡς πρὸς τὴν παραγωγὴν ἢ σύνθεσιν, ἀδιάφορον ἂν δὲν μαρτυροῦνται ρητῶς ἀπὸ τόπον τινά».

τα γενικά προβλήματα που απορρέουν από την γλωσσική μορφή του κάθε έργου (βλ. σχετικές παρατηρήσεις ανωτέρω), βρίσκεται αντιμέτωπη και με ορισμένα ειδικότερα ζητήματα, με κυριότερο αυτό του αποκλεισμού από την λεξικογραφητέα ύλη των ιδιολογικών λεξιπλαστικών σχηματισμών (άπαξ λογοτεχνικές λέξεις, ευφυολογήματα)¹³³ και γενικά των λεξιλογικών εκείνων στοιχείων, τα οποία έχουν υποστεί χειρισμούς εκ μέρους του λογοτέχνη για μετρικούς ή άλλους λόγους.¹³⁴ Όταν πρόκειται για παλαιότερα λογοτεχνικά κείμενα, ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην επιλογή άρτιων φιλολογικών-κριτικών εκδόσεων, ώστε να αποκλείονται από την λεξικογραφητέα ύλη δεδομένα, τα οποία είναι αποτέλεσμα ποικιλόμορφων εκδοτικών επεμβάσεων.¹³⁵

Οι μη λογοτεχνικές πηγές.– Δύο μείζονες κατηγορίες γραπτών μη λογοτεχνικών πηγών εκμεταλλεύεται λεξικογραφικά το Ιστορικό Λεξικό, προκειμένου να αντλήσει τεκμήρια για τις πρόδρομες κυρίως μορφές της ομιλουμένης Νέας Ελληνικής, κοινής και ιδιωματικής, έντυπα δημοσιεύματα (παραλογοτεχνικά-μη επιστημονικά) αφενός και αρχειακές πηγές, εκδεδομένες αλλά και ανέκδοτες, αφετέρου.

Τα έντυπα δημοσιεύματα.– Στην κατηγορία των έντυπων μη λογοτεχνικών δημοσιευμάτων συγκαταλέγονται παραλογοτεχνικά,

133. Βλ. ΚΣ 2012, εισαγωγή, υποκεφάλαιο Β', σημεία α', β'. Πβ. ΚΣ 1935, άρθρο 7α'-β' και Παπαδόπουλος (1933: ιζ'): «(ἀπὸ τὸ Λεξικόν) ἀποκλείονται λέξεις [...] λογοτεχνῶν, αἱ ὁποῖαι φαίνονται πρόχειρα κατασκευάσματα. Διότι οἱ μὲν λογοτέχναι καὶ κατ' ἐξοχὴν οἱ ποιηταὶ δύνανται νὰ πλάττουν λέξεις, ἀλλὰ τὸ Λεξικόν, ἐπειδὴ ἐπιδιώκει ὠρισμένον ἐπιστημονικὸν σκοπὸν, δὲν ἔχει καμμίαν ὑποχρέωσιν νὰ ἀποθησαυρίζη λέξεις ἀγνώστους εἰς τὸν λαόν, στιγμαῖα πλάσματα γλωσσικῶν ἀναγκῶν τῆς λογοτεχνίας».

134. Βλ. παραδείγματα στις σημ. 118 και 119, επίσης Μανωλέσσου (2003: 73) για περαιτέρω σχετική βιβλιογραφία.

135. Για την αξιοποίηση λογοτεχνικών παραδειγμάτων από το ΙΑΝΕ βλ. αναλυτικά άρθρο της Χ. Καραντζή στον παρόντα τόμο. Για τα προβλήματα άντλησης γλωσσικών πληροφοριών από λογοτεχνικά κείμενα παλαιότερων περιόδων (περίπτωση Μεσαιωνικής Ελληνικής) βλ. Μανωλέσσου (2003).

3.1.2. Οι γραπτές πηγές

μη επιστημονικά γενικά κείμενα, τα οποία δημοσιεύτηκαν από τις αρχές του 19ου αιώνα και εξής είτε αυτοτελώς ως βιβλία είτε με την μορφή άρθρων σε εφημερίδες, περιοδικά, ημερολόγια κλπ. Κεντρική θέση στην κατηγορία αυτή των πηγών κατέχουν τα ποικίλης θεματολογίας *διαλεκτικά-ιδιωματικά κείμενα*, ιδίως μάλιστα οι δημοσιευμένες στον τοπικό τύπο ευθυμογραφικές, ηθογραφικές, λαογραφικές, ιστορικές και λοιπές διηγήσεις, οι γραμμένες στο τοπικό ιδίωμα της γενέτειρας του συντάκτη τους, την ιδιαίτερη αξία των οποίων ως πηγών για την άντληση γλωσσικών ειδήσεων έχει ήδη επισημάνει η διαλεκτολογική έρευνα,¹³⁶ οι μεταφράσεις χρηστικών-μη λογοτεχνικών κειμένων σε ιδιωματικό λόγο¹³⁷ κλπ. Αν και όχι πάντοτε αμιγώς ιδιωματικά, τα ιδιωματικά κείμενα της κατηγορίας αυτής αποτελούν αξιόλογες πηγές για αρκετά ιδιώματα, όχι μόνο γιατί είναι χρονικά και γλωσσογεωγραφικά προσδιορισμένα, αλλά και επειδή παρέχουν, έστω και ατελώς,¹³⁸ στοιχεία για την γραμματική του τοπικού ιδιώματος, επεξηγούν συχνά πολλές από τις ιδιωματικές λέξεις που περιέχουν,¹³⁹ ενώ οι ιδιωματικοί όροι είναι ενταγμένοι σε περικείμενο.

136. Πβ. Κοντοσόπουλος (1969β: 131), όπου παρουσιάζεται η περίπτωση των 'κρητικών νακλίων', επίσης Κοντοσόπουλος (1980).

137. Για τις μεταφράσεις της Βίβλου και άλλων μη χρηστικών κειμένων σε διαλέκτους ευρωπαϊκών γλωσσών και τον ρόλο τους στην διαλεκτολογική έρευνα βλ. Kunze (1982β: 557), όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία.

138. Πβ. πλημμελείς ιδιωματικές γραφές από ιδιωματικό κείμενο Λέσβου (εφημερίδα *Τρίβολος* φ. 224, 1936, σ. 3) *ξτγιανός* (γρ. κ'στιανός = χριστιανός), *τς στσίλιτ* (γρ. τ'ς στσύλοι τ' = τους σκύλους του), *πάς του κόψμουντ* (γρ. 'πά στού κόψ'μου ντ' = επάνω στο κόψιμό του, για ώριμο καρπό), *πάς του τσιφάλιντ* (γρ. 'πά στού τσιφάλι ντ' = επάνω στο κεφάλι του). Βλ. και σημ. 112.

139. Πβ. φωνητικές παρατηρήσεις που συνοδεύουν ιδιωματικό κείμενο στην σατιρική εφημερίδα Λέσβου *Τρίβολος* φ. 1 (1931) 3: «Τὸ σ' θὰ προφερθῇ σὰν τὸ Γαλλικὸ ch. Τὸ ζ' θὰ προφερθῇ σὰν τὸ j. Τὸ λ' θὰ προφερθῇ ὑγρὸ ὅπως στὴ λέξη ἥλιος. Τὸ ν' θὰ προφερθῇ ὑγρὸ ὅπως στὴ λέξη νιός. Τὸ γ' θὰ προφερθῇ παχὺ ὅπως στὴ λέξη γιά». Για παραδείγματα ερμηνείας ιδιωματικών λέξεων βλ. αυτόθ. φ. 11 (1932) 3.

Σημειώνουμε ακολούθως μερικούς χαρακτηριστικούς τίτλους ιδιωματικών δημοσιευμάτων της κατηγορίας αυτής: Χρ. Γατανάς, *Το κατά Λουκάν Άγιον Ευαγγέλιον*. (Μετεφράσθη στη νεοελληνική γλώσσα και με γλωσσικούς ιδιωματισμούς του χωριού Φυτά της Χίου), Χίος 2007. – Γέρω-Θόδωρος, *Παράπονα του Γεροθόδωρου του Κρητικού*, Άθηναι 1879. – Γέρω-Κρητικός, «Φυλλάδα για τσοι Τούρκους τῆς Κρήτης γραμμένη ἀπὸ ἓνα Γέρω Κρητικὸ τὸ 1858», *Ἑπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν* 1 (1938) 117-129. – Γ. Δρυμωνιάτης, *Κουριόζικες τσιριγώτικες διηγήσεις*, Ἀθήνα 1999. – Μ. Μ. Κατσουράκης, *Συντεκνοκουβέντες Β΄*, Ἀθήνα 1986. – Βλ. επίσης πλείστα ιδιωματικά κείμενα δημοσιευμένα σε τοπικές εφημερίδες ή τοπικά περιοδικά, ὡπως *Τρίβολος*, *Ἀγιάσος* (Λέσβος), *Ἀνδριακὸν Ἡμερολόγιον*, *Κρητικὴ Ἑστία* κ.ά.

Παράλληλα με τα ιδιωματικά μη λογοτεχνικά κείμενα αξιοποιούνται και παραλογοτεχνικά ή άλλα χρηστικά κείμενα που απηχούν (έστω και μερικώς) την κοινῶς ομιλουμένη δημῶδη γλώσσα του 19ου κυρίως και των αρχῶν του 20οῦ αἰῶνα. Εδῶ ανήκουν κατὰ κύριο λόγο ἄρθρα ποικίλου περιεχομένου, ἀντλημένα ἀπὸ τον ἡμερήσιο ή περιοδικό τύπο της εποχῆς,¹⁴⁰ δευτερευόντως δε και ἄλλα κείμενα, μη επιστημονικῶς ἐν γένει περιεχομένου, τα ὁποία ἐνσωματώνουν

140. Ἀς σημειωθεῖ ὅτι στους βιβλιογραφικούς πίνακες που δημοσιεύονται στις εἰσαγωγές των ἐκδομένων τόμων του Λεξικοῦ, δὲν καταχωρίζονται ἀναλυτικὰ τα στοιχεία παλαιῶν ἐφημερίδων (π.χ. *Ἐλεύθερος Λόγος* 1925, *Ἐλεύθερος Τύπος* 1921) ή λαϊκῶν περιοδικῶν ποικίλης ὕλης (*Φαντάζιο* κ.ά.), ἀπὸ ὅπου ἔχει ἀντληθεῖ πρωτογενές υλικὸ γραπτῶς δημῶδους λόγου. Για χαρακτηριστικὰ δείγματα τεκμηρίων ἀπὸ δημοσιεύματα της κατηγορίας αὐτῆς βλ. ἐκδομένα λήμματα του ΙΑΝΕ *γεμεκλίκι* (ὅπου τύπος, σημασία και χρηστικὸ παράδειγμα ἀπὸ ἐφημ. *Ἐλεύθερ. Λόγ.* 29/3/1925, ἀριθμ. 631: *Ὅχι, δὲ θὰ παίρνουν ἄλλοι τοὺς λουφέδες καὶ τὰ γεμεκλίκια· λουφέδες = μισθοὺς· γεμεκλίκια = τα πρὸς διατροφή ἀναγκαία για μία ἡμέρα, το σιτηρέσιο*), και *γλυκούπνος* (ὅπου τύπος *γλυκοῦπνι*, σημασία και χρηστικὸ παράδειγμα ἀπὸ ἐφημ. *Ἐλεύθ. Τύπ.* 2/8/1921: *Ἡ μικρὰ φρουρά... βρίσκειτα στὸ γλυκοῦπνι*).

3.1.2. Οι γραπτές πηγές

σε ποικίλο ποσοστό στοιχεία της δημώδους γλώσσας.¹⁴¹ Αναφορικά με την αξιολόγηση των δεδομένων που προέρχονται από κείμενα της κατηγορίας αυτής σημειώνεται ότι αυτή συνδέεται ενίοτε με δυσεπίλυτα προβλήματα, τα οποία περιστρέφονται γύρω από την αυθεντικότητα ή μη του δημώδους υλικού, τον προσδιορισμό της συχνότητας χρήσης των δημωδών όρων (κοινός ή συνήθης), την διάκριση κοινών από ενδεχόμενους διαλεκτικούς όρους κ.ά.

Οι αρχειακές πηγές. – Η δεύτερη κατηγορία γραπτών μη λογοτεχνικών πηγών που αξιολογείται στα πλαίσια του Λεξικού είναι αυτή των αρχειακών κειμένων.¹⁴² Σε αυτήν ανήκουν δημόσια και ιδιωτικά έγγραφα, χρονικά και ιστορικά σημειώματα από χειρόγραφους κώδικες ή παράφυλλα παλαιών έντυπων βιβλίων και λοιπά αρχειακά δεδομένα, εκδεδομένα αλλά και ανέκδοτα, από τα οποία αντλούνται τεκμήρια (λέξεις, τύποι, σημασίες, χρηστικά παραδείγματα, μάλιστα δε τοπωνύμια και λοιπό ονοματολογικό υλικό) για την κοινή και ιδιωματική Ελληνική του 19ου ιδίως αιώνα.¹⁴³

141. Πβ. ενδεικτικά τις ακόλουθες πηγές: Ξ. Ζύγουρας, *Ὁ πρακτικὸς ὁδηγὸς τῆς οἰκοδεσποίνης*, Ἀθῆναι 1885. – Γ. Φέξης, *Νέα μαγειρική*, Ἀθῆναι 1893. – Στ. Γρανίτσας, *Τὰ ἄγρια καὶ τὰ ἥμερα τοῦ βουνοῦ καὶ τοῦ λόγγου*, Ἀθῆναι 1921. – Π. Α. Φουρίκης, «Τὰ καλαμαροχτάποδα, σὰν παραμῦθι, παρατηρήσεις ἐνὸς φαρᾶ», *Ἑλληνικὰ Γράμματα* 2 (1928) 9 κ.εξ. καὶ 3 (1929) 81-83. – Λ. Οἰκονομίδης, *Πρακτικὸς ὁδηγὸς λαχανοκηπουροῦ*, Ἀθῆναι 1934.

142. Για την σημασία αξιοποίησης αρχειακών δεδομένων στο πλαίσιο της έρευνας της καθομιλουμένης γενικά γλώσσας, καθώς και τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα που συνδέονται με αυτήν βλ. αναλυτικά την μελέτη της Μανωλέσσου (2003) για τις μη λογοτεχνικές πηγές της δημώδους Μεσαιωνικής Ελληνικής. Πβ. και Πασχάλης (1930: 24). Για κριτήρια και μεθόδους αξιολόγησης διαφόρων ειδών αρχειακών πηγών στο πλαίσιο της έρευνας διαλεκτικών ειδικά ποικιλιών βλ. Meissburger (1965), Schützeichel (1974²) και Kunze (1982β: 555-558). Πβ. επίσης Kleiber (1965).

143. Βλ. εκδεδομένα λήμματα του ΙΑΝΕ *γεμεκλίκι*, *γιούκος*, *γρανάτα* (Ι), *γραφτός*, *δαμάσκο* κ.ά., όπου χαρακτηριστικά παραδείγματα αξιοποίησης τεκμηρίων από έγγραφα του 19ου αιώνα.

Από τις εκδεδωμένες αρχειακές πηγές του Ιστορικού Λεξικού, τις διάσπαρτες συνήθως σε πλήθος περιοδικών, επετηρίδων, ημερολογίων κλπ. ή και τις αυτοτελείς, σημειώνουμε ενδεικτικά τις ακόλουθες: Ν. Α. Βέης, «Χειρόγραφα καὶ παλαιότυπα Ἀγίου Νικολάου Τρικκάλων», *Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 12 (1962) 5-22. – Ι. Κ. Βογιατζίδης, «Νεοελληνικὰ ἀνέκδοτα [ἔγγραφα] 1821-1831», *ΔΙΕΕΕ* 7 (1910) 3-64. – Ι. Θ. Κολοκοτρώνης, *Ἑλληνικὰ ὑπομνήματα, ἥτοι διάφορα ἔγγραφα ἀφορῶντα τὴν ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν ἀπὸ 1821 μέχρι 1827. Συλλεγέντα μὲν ὑπὸ τοῦ ὑποστρατήγου Ἰωάννου Θ. Κολοκοτρώνη, ἐκδοθέντα δὲ ὑπὸ Χ. Ν. Φιλαδελφέως*. Ἀθήνησι 1856. – Σ. Π. Λάμπρος, «Τὸ ἱατρικὸν σημειωματᾶριον Μανιάτου χειροῦργου», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 14 (1917) 51-78. – Εὐστ. Λαγκάνης, «Ροδιακὰ ἔγγραφα». *Ροδιακὸν Ἡμερολόγιον* 1929: 114-119. – Γ. Α. Πετρόπουλος, *Ὁ κῶδιξ τοῦ νοταρίου Ἀθηνῶν Παναγῇ Πούλου, 1822-1838*. Ἀθῆναι 1957. – Γιάννης Τσάρας, «Τὸ ἀνέκδοτο ἡμερολόγιο τοῦ παπα-Νικόλα Κουκόλη ἀπ' τὸ Λιμπόχοβο τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας (1817-1926)», *Μακεδονικά* 8 (1968) 257-320. – Φώτιος Ἐπίσκοπος Εἰρηνοπόλεως, *Ἐπίσημα ἔγγραφα καὶ ἱστορικαὶ σημειώσεις περὶ τῆς Βουλγαρικῆς πολιτείας καὶ τῶν Βουλγαρικῶν κακουργιῶν τῆς Ἀνατολικῆς Ρουμελίας πρὸς ἐξόντωσιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ*. Ἀθῆναι 1919. – Κ. Χουρμουζιάδης, «Ἀποσπάσματα κωδίκων Πετροχωρίου (Τσακιλίου) τῆς ἐπαρχίας Μετρῶν καὶ Ἀθύρων», *Ἀρχεῖον Θρακικοῦ Θησαυροῦ* 3 (1936/7) 17-23 κ.ά.

Αλλά και ανέκδοτο αρχειακό υλικό αξιοποιεῖ λεξικογραφικά το Ιστορικό Λεξικό. Πρόκειται για κείμενα γραπτοῦ λόγου που αποθησαυρίζονται σε ορισμένες χειρόγραφες συλλογές του Αρχείου του Ιστορικού Λεξικού παράλληλα με την προφορική γλωσσική ὕλη. Μεταξύ των χειρόγραφων συλλογῶν που περιλαμβάνουν και αρχεϊκά δεδομένα συγκαταλέγονται και οι ακόλουθες: Ν. Α. Βέης, «Ἀρχαδικὰ γλωσσικὰ σύλλεκτα ἐξ ἐγγράφων μνημείων καὶ ἄσματα ἐκ τῆς ζωσης», 1904 (=ΙΑΝΕ χφ. 9). – Ν. Α. Βέης, «Μεσαιωνικὰ καὶ νεοελληνικὰ κείμενα ἐκ χειρογράφων καὶ γλωσσικῆ ὕλης ἐκ τῆς ζωσης», (προ του 1914) (=ΙΑΝΕ χφ. 97). – Χ. Δρακοντίδης,

3.1.2. Οι γραπτές πηγές

«Ἐπιστολὴ Σωτηρίου Γ. Χρυσοπούλου ἐκ Κρώμνης τῆς Τραπεζοῦντος πρὸς τὸν ἐν Πάφρᾳ τοῦ Πόντου ἀδελφὸν αὐτοῦ Παναγιώτην Χρυσόπουλον μετὰ πιστῆς ἀντιγραφῆς καὶ μεταφορᾶς εἰς τὴν καθαρὰν τοπικὴν γλῶσσαν καὶ σημειώσεων», 1913 (=ΙΑΝΕ χφ. 355). – Δ. Λουκόπουλος, «Μακεδονικά», 1914 (=ΙΑΝΕ χφ. 186).¹⁴⁴ – Ε. Παπαχατζῆς, «Δοκίμιον τοῦ γλωσσικοῦ ιδιώματος Καρύστου καὶ τῶν πέριξ κατὰ τὰ ἐν τῷ ιδιώματι γραπτὰ ἢ ἄγραφα μνημεῖα», 1912 (=ΙΑΝΕ χφ. 30).¹⁴⁵

Κατὰ περίπτωσιν, αξιοποιούνται ἐπίσης γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ καὶ ἀρχεὶακά δεδομένα ποὺ βρίσκονται ἀποθησαυρισμένα σε ἀρχεὶακές συλλογές τρίτων (πβ. Ἀρχεὶακὴ Συλλογὴ Κέντρου Ἑρεῦνης Ἱστορίας Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀρχεῖο Ι. Κωλέττη, προσβάσιμο καὶ σε ψηφιακὴ μορφή).

3.1.3. Τὰ ηλεκτρονικά σώματα κειμένων

Τὰ ηλεκτρονικά σώματα κειμένων ἀποτελοῦν, ὡς γνωστόν, δομημένες συλλογές ἀντιπροσωπευτικῶν κειμενικῶν εἰδῶν τῆς γλώσσας, ἀποθηκευμένες σε ηλεκτρονικὴ μορφή, ποὺ χρησιμοποιοῦνται πλέον ευρέως στὴν λεξικογραφία.¹⁴⁶ Εἰδικότερα, στὸν κλάδο τῆς λεξικογραφίας ἐμφαση δίνεται στὰ γλωσσικά ἐπεξεργασμένα σώματα κειμένων, δηλ. σε ἐκεῖνα τὰ ηλεκτρονικά σώματα ποὺ διαθέτουν

144. Περιλαμβάνει σημαντικὴ συλλογὴ ἐνθυμήσεων 19ου αἰ., οἱ ὁποῖες ἀντιγράφηκαν ἀπὸ μὴναῖο Λουμπινίτσας Χασίων.

145. Στὴν συλλογὴ ἀποθησαυρίζονται ἐπιστολές Ν. Κριεζώτη ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821.

146. Γιὰ τὴν γλωσσολογικὴ ἐρευνα με ηλεκτρονικά σώματα κειμένων ὡς ἰδιαίτερη μεθοδολογία γλωσσικῆς ἀνάλυσης βλ. Lemnitzer καὶ Zinsmeister (2006: 7 κ.εξ.), Carstensen *et al.* (2010³: κεφ. 4. Ressourcen). Γιὰ περαιτέρω ἐπεξηγήσεις σχετικὰ με τὴν ταξινόμηση καὶ τοὺς τρόπους χρησιμοποίησης τῶν ηλεκτρονικῶν σωμάτων κειμένων στὴν λεξικογραφικὴ πράξη πβ. Lemnitzer καὶ Zinsmeister (2006: κεφ. 5), Duffner καὶ Näf (2006) καὶ Pethö (2000).

συνοδευτικά εργαλεία γλωσσικής τεχνολογίας, όπως κωδικοποιημένες πληροφορίες για τις εξωγλωσσικές παραμέτρους (π.χ. βιβλιογραφικές πληροφορίες για τον συγγραφέα, τον τίτλο, την χρονολογία έκδοσης κλπ.) και την γλώσσα των κειμένων, που ονομάζονται αντιστοίχως μεταδεδομένα και σχόλια, καθώς και ανάλογο λογισμικό αναζήτησης λημμάτων. Η ύπαρξη των αναφερθέντων εργαλείων επεξεργασίας διαχωρίζει τα γλωσσικά επεξεργασμένα σώματα κειμένων από τις ψηφιοποιημένες συλλογές κειμένων, οι οποίες διαθέτουν μεν συχνά μεταδεδομένα, οι μηχανισμοί όμως αναζήτησης που προσφέρουν περιορίζονται στην δυνατότητα ευρετηρίασης και ανάκτησης των κειμένων, χωρίς να περιλαμβάνουν ηλεκτρονικά εργαλεία επεξεργασίας του γλωσσικού υλικού, όπως λογισμικό αναγνώρισης λημμάτων και γραμματικό σχολιασμό.¹⁴⁷

Με δεδομένη την αναγκαιότητα αξιοποίησης όλων των διαθέσιμων ηλεκτρονικών εργαλείων στο πλαίσιο της σύγχρονης λεξικογραφικής έρευνας,¹⁴⁸ το Ιστορικό Λεξικό, σύμφωνα και με τον αναθεωρημένο Κανονισμό Συντάξεως (ΚΣ 2012, εισαγωγή, μέρος Γ', σημείο στ'), αντλεί για την σύνταξη των λεξικογραφικών άρθρων από το λ. δέ και εξής πρωτογενές λεξικογραφικό υλικό και από όλα τα διαθέσιμα ηλεκτρονικά σώματα κειμένων (corpora) της νέας ελληνικής γλώσσας. Από την μεικτή αυτή κατηγορία πρωτογενών πηγών, όπου αποθησαυρίζεται γραπτός πρωτίστως αλλά και προφορικός νεοελληνικός λόγος, το Λεξικό αντλεί συμπληρωματικά δεδομένα αποκλειστικά για το λεξιλόγιο της κοινώς ομιλουμένης Νεοελληνικής, με δεδομένο το γεγονός ότι στις ηλεκτρονικές αυτές πηγές δεν συμπεριλαμβάνονται γενικά κειμενικά είδη σε διάλεκτο ή ιδίωμα. Αξιοποιούνται, ειδικότερα, για την σύνταξη του Ιστορικού Λεξικού

147. Πβ. Storrer (2011³) και Zinsmeister (2010).

148. Την αναγκαιότητα αξιοποίησης και ηλεκτρονικών πηγών στα πλαίσια της σύγχρονης ιστορικής λεξικογραφίας επισημαίνει ο Solf (2011: 4) με την χαρακτηριστική διατύπωση: «Ein modernes historisches Wörterbuch ist ohne digitale Hilfsmittel nicht mehr denkbar».

3.1.3. Τα ηλεκτρονικά σώματα κειμένων

οι ακόλουθες συλλογές, οι οποίες είναι σήμερα προσβάσιμες στο διαδίκτυο:

- 1) Ο *Εθνικός Θησαυρός της Ελληνικής Γλώσσας* (ΕΘΕΓ) – *Hellenic National Corpus* (HNC) (<http://hnc.ilsp.gr>). Πρόκειται για ένα δυναμικό ηλεκτρονικό σώμα κειμένων της γραπτής νέας ελληνικής γλώσσας που αναπτύχθηκε από το Ινστιτούτο Επεξεργασίας Λόγου (ΙΕΛ). Αντλεί το υλικό του αποκλειστικά από τον γραπτό λόγο της ελληνικής γλώσσας από το 1976 και μετά, περιλαμβάνοντας κείμενα από ποικίλες πηγές (διαδίκτυο, βιβλία, εφημερίδες, περιοδικά κ.ά.) που καλύπτουν κειμενικά είδη με ποικίλη θεματολογία. Ωστόσο, το ενδιαφέρον της συλλογής επικεντρώνεται κυρίως στα δημοσιογραφικά κείμενα (το 61,29% των πηγών καταλαμβάνουν οι εφημερίδες). Πλεονέκτημα του ΕΘΕΓ πάντως αποτελεί το γεγονός ότι στον χρήστη προσφέρεται η δυνατότητα αναζήτησης λέξεων μέσω εξελιγμένων εργαλείων γλωσσικής τεχνολογίας (όπως της εμφάνισης διαφορετικών κριτηρίων), καθώς και η μελέτη της λειτουργίας των λέξεων μέσα στο περικείμενο, ενώ παράλληλα παρέχεται και πλήρης αναγραφή των στοιχείων των κειμένων από τα οποία προήλθαν οι προτάσεις των αποτελεσμάτων.¹⁴⁹
- 2) Το *Σώμα Ελληνικών Κειμένων* (ΣΕΚ) (<http://sek.edu.gr>), προϊόν ερευνητικού προγράμματος των Πανεπιστημίων Αθηνών και Κύπρου, περιέχει γραπτά κατά βάση και μικρό ποσοστό προφορικών κειμένων από το 1990 και έως σήμερα.¹⁵⁰ Βασικά μειονεκτήματα του ΣΕΚ είναι ότι δεν υπάρχει δυνατότητα αναζήτησης μιας λέξης ως λήμματος και ότι κατά την εμφάνιση των αποτελεσμάτων δεν δίνεται ούτε το επαρκές περικείμενο (η έκτασή του δεν υπερβαίνει τις τέσσερις γραμμές πριν και μετά την ζητούμενη

149. Για μια περιγραφή του έργου πβ. Χατζηγεωργίου *et al.* (2001).

150. Για τους στόχους και την δομή του ΣΕΚ βλ. Γούτσος (2003). Πβ. επίσης Goutsos (2010).

λέξη) ούτε όμως και το ακριβές όνομα της γραπτής πηγής, από όπου προέρχονται τα παραδείγματα των αποτελεσμάτων.¹⁵¹

- 3) Ο Πολιτιστικός Θησαυρός της Ελληνικής Γλώσσας (ΠΟΘΕΓ) (<http://www.potheg.gr>), πρόγραμμα επίσης του Ινστιτούτου Επεξεργασίας Λόγου (ΙΕΛ). Πρόκειται για μια πρωτογενή ψηφιακή συλλογή κειμένων της νεοελληνικής γραμματείας, τα οποία είναι αντιπροσωπευτικά της περιόδου από τον νεοελληνικό Διαφωτισμό (τέλη του 18ου, αρχές 19ου αι.) έως και σήμερα.¹⁵²

Αναμφίβολα, τα αναφερθέντα σώματα κειμένων αποτελούν ένα βασικό εργαλείο έρευνας για την λεξικογραφική μελέτη της Νέας Ελληνικής, εφόσον ενσωματώνουν σημαντικές τεχνολογικές καινοτομίες, παρέχοντας δυνατότητες πολύπλευρης αναζήτησης και ανάκτησης πληροφοριών, καθώς και σύνθετους μηχανισμούς πρόσβασης στο περιεχόμενο. Έτσι, χρησιμοποιώντας για μια λέξη-κλειδί τα προγράμματα συμφραστικών πινάκων, ο λεξικογράφος λαμβάνει πληροφορίες για την εμφάνιση, χρήση, λειτουργία και σημασία των λέξεων σε διαφορετικά συμφραστικά περιβάλλοντα.

Τα διαθέσιμα ηλεκτρονικά σώματα κειμένων της Νέας Ελληνικής είναι σχετικώς περιορισμένα σε όγκο (συγκριτικά με τα σώματα κειμένων άλλων ευρωπαϊκών γλωσσών),¹⁵³ καλύπτουν κατά το

151. Στην περιγραφή του προγράμματος αναφέρεται, ωστόσο, ότι στο μέλλον έχει προβλεφθεί τόσο ο γραμματικός χαρακτηρισμός όσο και ο σχολιασμός του υλικού που περιλαμβάνεται στο ΣΕΚ.

152. Βλ. παρουσίαση του ΠΟΘΕΓ στους Χαριλάου *et al.* (2010).

153. Για συλλογές κειμένων άλλων ευρωπαϊκών γλωσσών βλ. το ηλεκτρονικό αρχείο της S. Reichel με τίτλο «Korpora und Quellen für verschiedene Forschungszwecke» στον ιστότοπο http://www8.informatik.uni-erlangen.de/IMMD8/Services/sammlung_korpora/, την εργασία της Storrer (2005) και τον ιστότοπο www.lemnitzer.de/lothar/KoLi/dkorp.pdf. Τέλος, η ιστοσελίδα <http://comtracks.com> στο υποκεφάλαιο «corpora directory» παρέχει μία αναλυτική λίστα γλωσσικών σωμάτων από διαφορετικές γλώσσες.

3.1.3. Τα ηλεκτρονικά σώματα κειμένων

μεγαλύτερο μέρος τους μόνο το πεδίο του γραπτού λόγου και αντιπροσωπεύουν κυρίως ορισμένες κειμενικές ποικιλίες, και συγκεκριμένα τα επιμέρους είδη του δημοσιογραφικού λόγου, χωρίς να αποτυπώνουν με συστηματικό και επαρκή τρόπο την προφορική γλώσσα, με μόνη ίσως εξαίρεση τις συνεντεύξεις, συνομιλίες ή ομιλίες, που, ωστόσο, έχουν δημοσιευτεί σε εφημερίδες και περιοδικά. Επομένως, παραμένει ως έλλειψη η απουσία σωμάτων αυθεντικού προφορικού λόγου που αποτελούν και τις μοναδικές αξιόπιστες βάσεις άντλησης γλωσσικού υλικού για την λεξικογραφική μελέτη του νεοελληνικού προφορικού λόγου. Επίσης, το γλωσσικό υλικό των σωμάτων αυτών είναι περιορισμένο τόσο ως προς την αντιπροσώπευση των διαλεκτικών ποικιλιών της Νεοελληνικής όσο και ως προς την χρονική του έκταση, καθότι αποκλείει κείμενα γεωγραφικής διαλεκτικής ποικιλότητας αλλά και κείμενα παλαιότερα, λόγια ή αρχαϊστικά.¹⁵⁴ Κατά συνέπεια, τα υπάρχοντα σώματα γλωσσικού υλικού της Νέας Ελληνικής, λόγω της περιορισμένης έκτασης και σύνθεσής τους, μόνο συνδυαστικά-συμπληρωματικά και συμβουλευτικά μπορούν να χρησιμοποιηθούν από τους συντάκτες του Ιστορικού Λεξικού. Όσο μάλιστα η έλλειψη ηλεκτρονικών δεδομένων στο πεδίο της προφορικής γλώσσας και των διαλεκτικών και ιδιωματικών παραλλαγών της Νέας Ελληνικής παραμένει αδιαμφισβήτητη πραγματικότητα, το αρχείο του Ιστορικού Λεξικού αποτελεί την μοναδική βάση εργασίας για την σύνταξη ενός ιστορικού λεξικού της Νέας Ελληνικής, των διαλέκτων και των ιδιωμάτων της.¹⁵⁵

154. Η έλλειψη αυτή αποτελεί εξάλλου κοινό σημείο κριτικής για τα corpora όλων των σύγχρονων γλωσσών: ένα αξιόπιστο γενικό corpus που να απεικονίζει το σύνολο της γλώσσας σε ικανοποιητικό βαθμό δεν είναι δυνατόν να υπάρχει, μια και όλες οι σύγχρονες γλώσσες εξελίσσονται συνεχώς.

155. Για την διατήρηση της λειτουργικότητας και της σημασίας των παραδοσιακών μέσων στην σύγχρονη ιστορική λεξικογραφία πβ. Solf (2011).

3.1.4. Οι διαδικτυακές πηγές

Το τελευταίο διάστημα αξιοποιούνται όλο και περισσότερο στην λεξικογραφία οι απεριόριστες δυνατότητες του διαδικτύου ως συμπληρωματικού εργαλείου στην παραδοσιακή συλλογή λεξικογραφικών δεδομένων.¹⁵⁶ Κατά την εξέταση του ρόλου του διαδικτύου στην λεξικογραφική πράξη για την αναζήτηση λεξικών τεκμηρίων τίθενται δύο κεντρικά ερωτήματα: (α) Αποτελεί το διαδίκτυο ένα είδος αξιοποιήσιμου corpus; (β) Κατά πόσο μπορεί να αξιοποιηθεί αυτό στην σύνταξη ενός γλωσσικού-διαλεκτικού λεξικού;

Είναι αδιαμφισβήτητο πως το διαδίκτυο αποτελεί μια γιγαντιαία κειμενική βάση που προσφέρει την δυνατότητα άμεσης πρόσβασης σε έναν τεράστιο όγκο γλωσσικών δεδομένων. Εάν δοθεί μάλιστα προτεραιότητα μόνο στην ποσοτική συλλογή γλωσσικών δεδομένων («ποσοτικό κριτήριο»/«quantitativer Ansatz»),¹⁵⁷ τότε το διαδίκτυο μπορεί να θεωρηθεί ως ένα από τα μεγαλύτερα σώματα κειμένων,¹⁵⁸ όπου τα αναζητούμενα γλωσσικά δεδομένα παρέχονται μέσω μηχανών αναζήτησης (google, yahoo κλπ.). Η εύκολη και χωρίς χρονικό κόστος προσβασιμότητα σε ένα σχεδόν απεριόριστο σε μέγεθος σώμα, η ηλεκτρονική του μορφή και οι δυνατότητες αυτοματοποίησης κατά την ανάκτηση των γλωσσικών δεδομένων συντελούν, ώστε το διαδίκτυο να αποτελεί συμπληρωματική πηγή για την λεξικογραφική έρευνα.¹⁵⁹

Σε αντίθεση όμως με τα σώματα κειμένων που είναι σχεδιασμένα αποκλειστικά για γλωσσολογικούς σκοπούς, οι μηχανές αναζήτησης

156. Βλ. Bickel (2000), Bickel (2006) και Solf (2011).

157. Βλ. Lemnitzer και Zinsmeister (2006: 43-44).

158. Στην περίπτωση αυτή το διαδίκτυο μπορεί να θεωρηθεί «ευκαιριακό corpus» («opportunistisches Korpus»), όπου δεν ενδιαφέρει η ύπαρξη συγκεκριμένων σταθερών κριτηρίων σχεδιασμού αλλά μόνο η ποσότητα των προσφερομένων κειμένων.

159. Βλ. Diemer (2008).

3.1.4. Οι διαδικτυακές πηγές

του διαδικτύου δεν πληρούν όλες τις απαραίτητες για την γλωσσολογική έρευνα προδιαγραφές ως προς την βάση δεδομένων και τις δυνατότητες αξιολογικής διαβάθμισης του περιεχομένου της. Η διαθεσιμότητα γλωσσικών σχολιασμών και η χρήση εξειδικευμένων γλωσσικών εργαλείων διαφοροποιεί την έρευνα με γλωσσικά σχεδιασμένα corpora από την αναζήτηση πληροφοριών μέσω των μηχανών αναζήτησης του διαδικτύου, όπου και παρέχεται μεν μία τεράστια βάση γλωσσικών δεδομένων, η οποία όμως στο σύνολό της δεν μπορεί να εμποτευθεί και να ελεγχθεί.¹⁶⁰ Το κυριότερο δηλ. πλεονέκτημα των μηχανών αναζήτησης, η εκτεταμένη κάλυψη του διαδικτύου, αντισταθμίζεται από τον μεγάλο αριθμό αποτελεσμάτων για κάθε αναζήτηση και τον απαιτούμενο χρόνο για την εξέτασή τους. Επιπλέον, οι προσφερόμενες σελίδες των αποτελεσμάτων αναζήτησης, εκτός του ότι το συνολικό μέγεθός τους δεν μπορεί να προσδιοριστεί, αυξομειώνονται καθημερινά. Τέλος, ένα σημαντικό μειονέκτημα των μηχανών αναζήτησης είναι η έλλειψη διάκρισης της ποιότητας ή της σχετικότητας της πληροφορίας κατά την εμφάνιση και κατάταξη των σελίδων· επειδή δηλ. οι βάσεις δεδομένων τους δημιουργούνται αυτόματα, οι ανακτώμενες πληροφορίες μπορεί να είναι ανακριβείς ή αναξιόπιστες ή ακόμα να είναι άσχετες με την θεματική αναζήτηση.¹⁶¹

Σε γενικές γραμμές, ωστόσο, και παρ' όλα τα μειονεκτήματα που παρουσιάζουν οι βάσεις δεδομένων του διαδικτύου όσον αφορά τον ακριβή προσδιορισμό του μεγέθους και της σύνθεσής τους, επιλεγμένα με συγκεκριμένα κριτήρια τμήματα του διαδικτύου μπορούν να θεωρηθούν υπό προϋποθέσεις ως corpora, δηλ. ως ένα σαφώς προσδιορισμένο σύνολο δεδομένων, του οποίου η έκταση και η προέλευση είναι εύκολα εμποτεύσιμη. Μερικοί ξένοι ερευνητές μάλιστα αξιοποιούν την βάση δεδομένων του διαδικτύου, για να δημιουργήσουν

160. Ακόμη και με την καλύτερη μηχανή αναζήτησης, ο χρήστης ανατρέχει μόλις στο 1/3 από τα εκατομμύρια των ηλεκτρονικών σελίδων.

161. Βλ. το σχετικό κεφάλαιο «Web als Korpus» του Bubenhofer (2006-2012).

αυτόνομα corpora, δομημένα με αυστηρώς προσανατολισμένα στο δικό τους ερευνητικό πεδίο κριτήρια, έτσι ώστε να έχουν τον συνολικό έλεγχο της σύνθεσης του corpus.¹⁶²

Η συστηματική χρήση του διαδικτύου κατά την διαδικασία επεξεργασίας των λεξικών λημμάτων αποτελεί ήδη συνήθη λεξικογραφική πρακτική στην Ευρώπη για την σύνταξη λεξικών της κοινής ομιλουμένης γλώσσας. Αναφέρουμε ενδεικτικά το «Λεξικό των ποικιλιών της γερμανικής γλώσσας» (VWD 2004), όπου με την βοήθεια του διαδικτύου διεξήχθησαν αναλύσεις αναφορικά με την συχνότητα εμφάνισης των λέξεων («Wortfrequenzanalysen») για την διαπίστωση λεξικών διτυπιών,¹⁶³ καθώς και το υπό έκδοση «Μεγάλο ακαδημαϊκό γερμανικό-τσεχικό λεξικό» (*Großes akademisches Wörterbuch Deutsch-Tschechisch – GAWDT*),¹⁶⁴ το οποίο ανατρέχει συστηματικά στο διαδίκτυο για την αναζήτηση τεκμηρίων κατά την λεξικογραφική επεξεργασία σπανίων ή ασυνήθιστων λέξεων.¹⁶⁵ Στον χώρο της ελληνικής λεξικογραφίας οι δυνατότητες του διαδικτύου αξιοποιούνται ήδη από το υπό έκδοση *Χρηστικό λεξικό της νεοελληνικής γλώσσας της Ακαδημίας Αθηνών*.¹⁶⁶

Το Ιστορικό Λεξικό, αξιοποιώντας και αυτό με την σειρά του τις δυνατότητες που παρέχει η νέα τεχνολογία του διαδικτύου στην λεξικογραφική έρευνα, αντλεί με την βοήθεια των γνωστών μηχανών αναζήτησης πρωτογενή γλωσσικά δεδομένα¹⁶⁷ της κοινής αλλά και

162. Μια ανάλογη μέθοδο χρήσης του διαδικτύου στα πλαίσια του λεξικογραφικού προγράμματος «Deutscher Wortschatz» του Πανεπιστημίου της Λειψίας αναλύουν οι Quasthoff *et al.* (2010).

163. Ο αριθμός τέτοιου είδους πληροφοριών για την κατανομή και την συχνότητα λεξικών τύπων ξεπερνά τις 900.000 αναφορές. Βλ. Bickel και Schmidlin (2004).

164. Για την ακολουθούμενη μεθοδολογία του φιλόδοξου αυτού έργου πβ. Vachková (2011).

165. Βλ. Cinková (2003).

166. Βλ. Χαραλαμπίδης (2009).

167. Για την άντληση από το διαδίκτυο δευτερογενούς γλωσσικού υλικού βλ. κεφ. 3.2.3 της παρούσας εργασίας.

3.1.4. Οι διαδικτυακές πηγές

ιδιωματικής Νεοελληνικής από έναν όγκο διαδικτυακών κειμένων, τα οποία παράγονται αυθόρμητα μέσα σε πραγματικές επικοινωνιακές καταστάσεις και σε πραγματικό (συνήθως) χρόνο, και καταχωρίζονται σε γραπτή μορφή σε ιστολόγια (ψηφιακά ημερολόγια - weblogs), ιστοτόπους (social networking sites), εικονικούς χώρους συνομιλίας (αίθουσες ανοιχτής επικοινωνίας - chat rooms), διαδικτυακά φόρα (internet forums) και διάφορα άλλα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (social media). Αξίζει να σημειωθεί ότι τα διαδικτυακά κείμενα, που συγκροτούν το ανοιχτό σώμα των πρωτογενών διαδικτυακών πηγών του Ιστορικού Λεξικού, εκπροσωπούν ένα νεότερο, 'υβριδικό' είδος κειμένου, γραπτό μεν τυπικά, παραγόμενο όμως μέσα σε επικοινωνιακές συνθήκες πραγματικού χρόνου και με ουσιώδη χαρακτηριστικά αυθόρμητου προφορικού λόγου-διαλόγου.¹⁶⁸

Σημειώνεται ότι το διαδίκτυο αξιοποιείται στα πλαίσια του Ιστορικού Λεξικού ως συμπληρωματική πηγή άντλησης πρωτογενούς υλικού (π.χ. τύπων, σημασιών, χρηστικών παραδειγμάτων),¹⁶⁹ η οποία αποδεικνύεται αναγκαία σε περιπτώσεις λεξημάτων της Κοινής Νεοελληνικής ή των ιδιωμάτων, για τα οποία υπάρχουν λιγοστές ή ανεπαρκείς μαρτυρίες στο λεξικογραφικό αρχείο του Λεξικού, καθώς και σε περιπτώσεις όπου οι διαθέσιμες μαρτυρίες του αρχείου είναι αντιφατικές. Σε τέτοιου είδους περιπτώσεις είναι δυνατόν το διαδίκτυο να προσφέρει ενδιαφέροντα αποτελέσματα που απεικονίζουν την σημερινή γλωσσική πραγματικότητα. Για να είναι πάντως δυνατή η αξιοποίηση του διαδικτύου ως συμπληρωματικής πηγής θα πρέπει, σε κάθε περίπτωση, να επιβεβαιώνονται τόσο η αξιοπιστία

168. Για τον 'υβριδικό' χαρακτήρα του είδους αυτού των κειμένων βλ. Atkins και Rundell (2008: 72).

169. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι κατά την σύνταξη του ιδιωματικού λήμματος δεσούτελο Κεφαλληνίας αντλήθηκαν από ιστολόγια και εικονικούς χώρους επικοινωνίας σημαντικά συμπληρωματικά πρωτογενή δεδομένα (χρηστικά παραδείγματα τα οποία διασφαλίζουν την σημασία της ιδιωματικής αυτής λέξης), ενώ συμπληρωματικό υλικό αντλήθηκε από τις ίδιες πηγές και για το τυπολογικό και σημασιολογικό μέρος του κοινού λήμματος δερβένιας.

των ανακτώμενων από το διαδίκτυο τεκμηρίων όσο και η ύπαρξη της συστηματικής σχέσης τους με την γλωσσική πραγματικότητα μέσω της επαλήθευσής τους από άλλα πρωτογενή δεδομένα.

3.2. Οι δευτερογενείς πηγές του Ιστορικού Λεξικού

Όπως ήδη αναφέρθηκε (κεφ. 3), το Ιστορικό Λεξικό, παράλληλα με τις πρωτογενείς πηγές, αξιοποιεί για την περιγραφή του λεξιλογίου της κοινής και ιδιωματικής Νέας Ελληνικής και ένα σύνολο δευτερογενών πηγών. Πρόκειται (α) για έντυπες, (β) χειρόγραφες και (γ) διαδικτυακές πηγές, στις οποίες λεξικογράφοι και άλλοι ερευνητές, επιστήμονες ή ερασιτέχνες, έχουν αποθησαυρίσει κατά καιρούς και για τους δικούς τους σκοπούς (σύνταξη λεξικών γενικών ή ειδικών, μελέτη θεμάτων γλωσσικού, λαογραφικού, ιστορικού και λοιπού ενδιαφέροντος, καταρτισμός συλλογών τοπωνυμίων κλπ.) επεξεργασμένα ή και ανεπεξέργαστα δεδομένα κοινού ή ιδιωματικού νεοελληνικού λόγου, τα οποία έχουν αντλήσει οι ίδιοι από προφορικά ή γραπτά κείμενα της κοινής ή ιδιωματικής Νεοελληνικής.¹⁷⁰ Από τις δευτερογενείς αυτές πηγές το Ιστορικό Λεξικό παραλαμβάνει ποικίλο λεξικογραφικό υλικό (λεξιλογικά στοιχεία, τύπους, σημασίες, χρηστικά παραδείγματα, ονοματολογικό υλικό) τόσο για την Κοινή όσο και για τα ιδιώματα, αφού προηγηθεί κριτική αξιολόγηση και διασταύρωση των στοιχείων με αναγωγή – οσάκις αυτό είναι δυνατόν – στην αρχική πρωτογενή πηγή.

170. Ας σημειωθεί ότι ορισμένες δευτερογενείς πηγές του Λεξικού συμβαίνει ενίοτε να αποθησαυρίζουν γλωσσικό υλικό, το οποίο δεν έχει αντληθεί απευθείας από την πηγή του, αλλά έχει παραληφθεί από τρίτους, από έμμεσες πηγές. Πβ. ενδεικτικά το ιδιωματικό γλωσσάριο Δ. Πανταζάτου, *Για να μη σβύσει η παλιά Κεφαλονίτικη και Θιακιά ντοπιολαλιά*, Αμάρυνθος Ευβοίας 2000, όπου αποθησαυρίζονται και λέξεις, τις οποίες ο λεξικογράφος έχει παραλάβει από παλαιότερες εκδόσεις κεφαλλονίτικων λεξιλογίων, στις οποίες και παραπέμπει μετά το ερμηνευμα κάθε λέξης. Στην περίπτωση αυτή το υλικό που παραλαμβάνει το Ιστορικό Λεξικό λογίζεται ως τριτογενές και ελέγχεται αναλόγως, πριν αξιοποιηθεί, με αναγωγή (οσάκις αυτό είναι δυνατό) στην αρχική του πηγή.

3.2. Οι δευτερογενείς
πηγές του
Ιστορικού Λεξικού

Ο στόχος της αξιοποίησης στα πλαίσια του Ιστορικού Λεξικού και δευτερογενών πηγών είναι διττός: κατά πρώτον, να ορισθούν τα δεδομένα (το ήδη γνωστό) και να προσδιορισθεί μέχρι ενός σημείου ο βαθμός πληρότητας της λεξικογραφικής παράδοσης· κατά δεύτερον, να εμπλουτισθεί ποσοτικά και να βελτιωθεί ποιοτικά το σύνολο των πρωτογενών δεδομένων του Λεξικού,¹⁷¹ κυρίως δε να καλυφθούν λεξικογραφικά χρονικές περίοδοι (ιδίως 19ος και πρώτες δεκαετίες του 20ού αι.) και γλωσσογεωγραφικές περιοχές, για τις οποίες δεν υπάρχει διαθέσιμο πρωτογενές υλικό. Επισημαίνεται ότι η αποδελτίωση δευτερογενούς υλικού για τις ανάγκες του Λεξικού δεν διενεργείται περιστασιακά και τυχαία κατά το στάδιο της σύνταξης των άρθρων, αλλά είναι συστηματική και παράλληλη με την αποδελτίωση του πρωτογενούς υλικού – και τούτο μάλιστα από τις πρώτες ακόμη φάσεις καταρτισμού του λεξικογραφικού αρχείου του Λεξικού (πβ. Μπούτουρας 1911)–, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται εποπτεία στο υπάρχον υλικό ανά πάσα στιγμή.¹⁷²

Αναφορικά με τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του δευτερογενούς υλικού του Ιστορικού Λεξικού σημειώνουμε τα εξής: Συμβαίνει συχνά το υλικό που παραλαμβάνεται από ορισμένες δευτερογενείς πηγές (και μάλιστα λεξικογραφικές) να είναι αντίστοιχης λεξικογραφικής αξίας με αυτό που αντλείται από τις πρωτογενείς πηγές. Τούτο συμβαίνει προπάντων οσάκις αυτό φέρεται ανεπεξέργαστο (πβ. λέξεις-όρους με πλήρες περιεχόμενο, συμφραζόμενα) και στην αυθεντική του μορφή (με πιστή, λ.χ., απόδοση της φωνητικής¹⁷³ και μορφολογίας των παρατιθέμενων όρων), συνοδευόμενο από στοιχεία και

171. Για τον ρόλο και την αξία γενικά των δευτερογενών πηγών στην ιστορική λεξικογραφία βλ. Reichmann (1990: 1590 κ.εξ.)

172. Βλ. Reichmann (1990: 1591) για τους κινδύνους που ενέχει η συγκέντρωση δευτερογενούς υλικού μόλις κατά το στάδιο σύνταξης των λεξικογραφικών άρθρων.

173. Ορισμένες πηγές χρησιμοποιούν διεθνώς αναγνωρισμένα φωνητικά αλφάβητα, λ.χ. ο Καραναστάσης (1969: 136) το Αλφάβητο του Γλωσσικού Άτλαντος της Μεσογείου, η Παπαδοπούλου (2010) το Διεθνές Φωνητικό Αλφάβητο (ΔΦΑ-IPA).

πληροφορίες που αφορούν την γλωσσογεωγραφική του προέλευση, όταν πρόκειται για ιδιωματικό υλικό, ή την συχνότητα χρήσης, όταν πρόκειται για κοινό-δημώδες, την χρονολόγηση, την ακριβή σημασία των αποθησαυριζόμενων όρων κλπ.

Συνηθέστερα, βέβαια, το δευτερογενές υλικό, επειδή αποθησαυρίζεται για να υπηρετήσει άλλους (όχι πάντοτε γλωσσικούς) σκοπούς, παραδίδεται επεξεργασμένο, έχοντας δηλ. υποστεί ποικιλόμορφες προσαρμογές, που αλλοιώνουν ή αποκρύπτουν την γλωσσική πραγματικότητα (πβ. Reichmann 1990: 1590). Η αναγωγή ενός ρηματικού τύπου σε ένα μορφολογικά βασικό τύπο (π.χ. α' ενικό πρόσωπο ενεστώτα οριστικής ενεργητικής φωνής), που αποτελεί συνηθισμένη λεξικογραφική πρακτική, οι ορθογραφικές προσαρμογές, οι απλοποιήσεις,¹⁷⁴ οι προσαρμογές προς την κατεύθυνση μιας γλωσσικής νόρμας (π.χ. οι εξαρχαϊσμοί δημωδών ή ιδιωματικών όρων,¹⁷⁵ οι εκδημοτικισμοί κοινών λόγιων ή οι αποδιαλεκτισμοί ιδιωματικών όρων¹⁷⁶), η μεταφορά φωνητικών κυρίως χαρακτηριστικών του πρωτοτύπου με τρόπο μη συμβατικό, ασαφές ή διφορούμενο (ιδίως όταν πρόκειται για αποτύπωση προφορικών δεδομένων προερχόμενων

174. Περιφραστικά ρήματα της Τσακωνικής λημματογραφούνται λ.χ. για λόγους λεξικογραφικής οικονομίας ως μονολεκτικά (πβ. Κωστάκης 1986: ιδ'), με παράλειψη δηλ. του βοηθητικού ρήματος (π.χ. δέρω αντί δέρω 'μα, έχω αντί έχω 'μα, έχου αντί έχουρ ένι).

175. Από τους μορφολογικούς ή φωνητικούς εξαρχαϊσμούς κοινών και ιδιωματικών όρων που απαντούν σε δευτερογενείς πηγές πβ. ενδεικτικά τύπ. τοῦ Θεριστοῦ (γρ. Θεριστή) Δ. Λουκόπουλος, *Γεωργικά τῆς Ρούμελης*, Ἀθῆναι 1938, σ. 167. Καππαδοκίας δένδρομαι (γρ. δέντρομαι), δένδρο (γρ. δέντρο), ἐμβαίνει (γρ. ἐμβαίνει/ἐμπαίνει) P. Lagarde, *Neugriechisches aus Kleinasien*, Göttingen 1886, σ. 20, 22, 49 αντίστοιχα· Τσακωνιάς γαμβρὲ (γρ. γαμπρὲ) Ἀρχεῖο Μ. Δέφνερ (βλ. Κωστάκης 1986: ιε'). Πβ. επίσης λόγιους τύπους δημωδών λέξεων (δέσις αντί δέση, βιβλίον, παιδίον αντί βιβλίο, παιδί κλπ.), συχνούς σε παλαιότερα ιδίως λεξικά της Κοινῆς Νεοελληνικῆς.

176. Πβ. μορφολογικά αποδιαλεκτισμένο τύπο Τσακωνικῆς χυνόπωρο αντί χινόπωρε (Ἀρχεῖο Μ. Δέφνερ· βλ. Κωστάκης 1986: ιζ'), επίσης φωνητικά αποδιαλεκτισμένο παράδειγμα από βόρειο ιδίωμα: Μπράβο σου, είσαι ντερβίσης (Α. Καλαντζάκος, *Λεξικό ρουμελιώτικης λαϊκής γλώσσας*, Ἀθήνα 2000, λ. ντερβίσης).

3.2. Οι δευτερογενείς
πηγές του
Ιστορικού Λεξικού

από τοπικό ιδίωμα),¹⁷⁷ η επιλεκτική απαλοιφή όρων του περικειμένου¹⁷⁸ και διάφορες άλλες πρακτικές, οι οποίες για τους μελετητές άλλων θεμάτων, γλωσσικών και μη (π.χ. ιστορικών, λαογραφικών, γεωγραφικών κ.ά.), μπορούν να θεωρηθούν δικαιολογημένες μέσα στο πλαίσιο του ειδικού στόχου που ακολουθείται από αυτούς, συνιστούν παράγοντες, οι οποίοι μεταξύ άλλων είναι δυνατό να μειώσουν ή και να αχρηστεύσουν την λεξικογραφική αξία ενός τεκμηρίου.

Γενικά, και στην περίπτωση των δευτερογενών πηγών του Ιστορικού Λεξικού ισχύει η αρχή που διατύπωσε ο Reichmann (1990: 1590): «Όσο μεγαλύτερη συνάφεια υφίσταται ανάμεσα στην πηγή, από την οποία παραλαμβάνονται δευτερογενή δεδομένα, και στο ερευνητικό έργο, για το οποίο αυτά προορίζονται, τόσο πιο πρόσφορα είναι τα δεδομένα αυτά».

Ακολουθώς παρουσιάζονται ως προς τα βασικά χαρακτηριστικά τους τα τρία είδη δευτερογενών πηγών του ΙΑΝΕ, οι έντυπες, οι χειρόγραφες και οι διαδικτυακές.

177. Βλ. αναλυτικά Μανωλέσσου, Μπέης και Μπασέα-Μπεζαντάκου στον παρόντα τόμο. Σημειώνουμε εδώ μερικές ενδεικτικές περιπτώσεις: Το δασύ *ῥ* [ʃ] της κυπριακής και κρητικής διαλέκτου και άλλων νεοελληνικών ιδιωμάτων, το προερχόμενο από την δάσυνση του *σ* [s] πριν από το συνιζανόμενο [i], αποδίδεται με το *χ* (δηλ. [ç]) ή το *χ̣* (δηλ. [ç̣]) στην γραφή σε δευτερογενείς (λεξικογραφικές) πηγές, προκαλώντας σύγχυση και πλημμελείς αναγνώσεις. Πβ. τα κυπριακά *ξεραχιά* αντί *ξερασά* (Μενάρδος 1969: 14 σημ. 3· ο τύπ. από Άτακτα Κοραή) και *δησία* αντί *δησά* = δεσιά (Θ. Δ. Κυπρή, *Υλικά δια την σύνταξιν ιστορικού λεξικού της κυπριακής διαλέκτου. Μέρος Α': Γλωσσάριον Γ. Λουκά, Λευκωσία* 1979, σ. 131). Βλ. και Κοντοσόπουλος (1969α: 39-45) για άλλα σχετικά παραδείγματα. – Τα εκπίπτοντα [i] βορείου ιδιώματος δηλώνονται σε ιδιωματικά λεξικά εντός παρενθέσεως (π.χ. Ν. Α. Πασχாலούδης, *Τα Τερπνιώτικα και τα Νιγριτινά. Ένα γλωσσικό ιδίωμα της Βισαλτίας Σερρών*, Αθήνα 2000), πράγμα που δημιουργεί σύγχυση (πβ. Κοντοσόπουλος 2003: 415). – Η φωνητική αξία του ειδικού φθογόσημου *ν̣* με τελεία στην βάση του, που χρησιμοποιείται ευρέως στην συλλογή της Κ. Μουσαιού-Μπουγιούκου, *Παροιμίες του Λιβισιού και της Μάκρης*, Αθήνα 1961, δεν επεξηγείται σε κανένα σημείο της εισαγωγής ή των σημειώσεων του βιβλίου.

178. Εδώ μπορεί να ενταχθεί και η περίπτωση τοπωνυμίων που παραδίδονται χωρίς το άρθρο τους.

3.2.1. Οι έντυπες πηγές

Το Ιστορικό Λεξικό αξιοποιεί δευτερογενές γλωσσικό υλικό για την Κοινή και τα ιδιώματά της, το οποίο βρίσκεται αποθησαυρισμένο σε βιβλία – ανάμεσα στα οποία συγκαταλέγονται και πολλές παλαιές ή σπάνιες εκδόσεις – και σε πλήθος άρθρων από περιοδικά, επετηρίδες, ημερολόγια κλπ., τα οποία δημοσιεύτηκαν από τις αρχές του 19ου αι. και εξής. Οι έντυπες πηγές, οι οποίες κατά πρόχειρο υπολογισμό υπερβαίνουν τους 4.000 τίτλους, διακρίνονται με κριτήρια θεματικά σε τρεις γενικές κατηγορίες, σε δημοσιεύματα: (α) γλωσσικού, (β) λαογραφικού και (γ) ποικίλου άλλου περιεχομένου.

α) *Δημοσιεύματα γλωσσικού περιεχομένου.* – Από γενικά φιλολογικά λεξικά, από λεξικά διαφόρων διαλέκτων και τοπικών ιδιωμάτων ή συλλογές τοπικών λέξεων (τοπικά γλωσσάρια), από γενικής ή μερικής (φωνητικής, μορφολογικής κλπ.) φύσεως γραμματικές περιγραφές είτε της κοινής δημώδους Νεοελληνικής είτε συγκεκριμένου ιδιώματος ή ομάδας ιδιωμάτων της, από διαλεκτολογικές και άλλες ειδικές γλωσσολογικές μελέτες (π.χ. για ετυμολογικά, σημασιολογικά και λοιπά γλωσσικά φαινόμενα), που έχουν εκδοθεί από τις αρχές ήδη του 19ου αιώνα και εξής, παραλαμβάνονται αποθησαυρισμένα δεδομένα, που αφορούν την κοινώς ομιλουμένη δημώδη γλώσσα – ιδίως μάλιστα τις πρόδρομες μορφές της από το 1800 και εξής που δεν είναι πλέον εν χρήσει – καθώς και τις τοπικές ποικιλίες της, αδιάφορο εάν τα δεδομένα αυτά δεν μαρτυρούνται ρητά από κάποιον τόπο.¹⁷⁹ Σημειώνουμε ενδεικτικά τα διάφορα είδη λεξικών της Ελληνικής των Κομά 1811, Βεντότη 1816, Dehèque 1825, Βέρου

179. Πβ. Παπαδόπουλος (1933: ιζ'). Βλ. ενδεικτικά λήμματα του ΙΑΝΕ *βουρτσέα*, *βουρτσισέα*, *βροντόλαλος*, *βροχάλα*, *γοργοτράνταχτος*, *γοργοτράνταγμα*, *γοργοφτεράτος*, με δεδομένα προερχόμενα αποκλειστικά από λεξικογραφικές εργασίες, επίσης λήμματα *γράχος*, *γρέγαλης*, *δαγκωναριά*, *δαιμονιάρης*, *δασκαλάκι*, *δάσος* κ.ά., όπου και τεκμήρια αντλημένα από γλωσσολογικές μελέτες των Μ. Φιλήντα, Γ. Ν. Χατζιδάκι, Κ. Meyer, Κ. Sandfeld.

3.2.1. Οι έντυπες πηγές

1828, Κοραή 1828, Βυζαντίου 1874, Legrand 1882, Ηπίτη 1908, Brighenti 1909, Ζηκίδη 1913, Μεγάλης Εγκυκλοπαιδείας 1926, Ελευθερουδάκη 1927, Βλαστού 1931, Πρωίας 1933, Δημητράκου 1933, Σταματάκου 1952-1955, Βοσταντζόγλου 1962 (1990²) κλπ.,¹⁸⁰ τα διαλεκτικά λεξικά και γλωσσάρια της Τσακωνικής (Δέφνερ 1923, Κωστάκη 1986), Κατωιταλικής (Rohlf 1930, Καραναστάση 1984-1992), Ποντιακής (Παπαδόπουλου 1960-1961), Κυπριακής (Λουκά 1874, Σακελλαρίου 1891), Κρητικής (Πάγκαλου 1955 κ.εξ., Ξανθινάκη 2000²) κλπ., τις γραμματικές περιγραφές της Νεοελληνικής των Δάρβαρη (Βιέννη 1806), Κρομμύδα (Μόσχα 1808), Mullach (Βερολίνο 1854), Psichari (Παρίσι 1886-1889) κ.ά., τις γραμματικές περιγραφές τοπικών ιδιωμάτων ή ομάδας ιδιωμάτων, όπως της Τσακωνικής (Οικονόμου 1870, Deffner 1881, Κωστάκη 1951), Ποντιακής (Οικονομίδη 1958, Παπαδόπουλου 1955), Κατωιταλικής (Καραναστάση 1997), Καππαδοκικής (Dawkins 1916), των βορείων ιδιωμάτων (Παπαδόπουλου 1927), των θεσσαλικών (Τζάρτζανου 1909) κλπ., τις ειδικές γλωσσολογικές μελέτες (φωνητικές, μορφολογικές, ετυμολογικές κλπ.), όπως των K. Foy, *Lautsystem der griechischen Vulgärsprache*, Leipzig 1892, X. I. Παπαχριστοδούλου, «Μορφολογία των ροδίτικων ιδιωμάτων», *Δωδεκανησιακὸν Ἀρχεῖον* 3 (1958) 9-106, Μ. Φιλήντα, «Ἐτυμολογίες σὲ θρακικὲς λέξεις», *Θρακικὰ* 3 (1932) 355-360 κ.ά.

Η παραλαβή δεδομένων από λεξικογραφικά έργα γίνεται με ιδιαίτερη προσοχή, ώστε να αποκλείονται από την λεξικογραφική ύλη στοιχεία (λέξεις), τα οποία οι λεξικογράφοι έχουν παραλάβει από παλαιότερες πηγές (προ του 1800) και έχουν συμπεριλάβει στο σώμα του λεξικού τους εκ παραλλήλου με τις σύγχρονες. Τα στοιχεία αυτά άλλοτε καταχωρίζονται στα λεξικά με ειδική σήμανση (συνήθως

180. Βλ. κατάλογο των λεξικογράφων στον ΚΣ 2012 και άρθρο της Μανωλέσσου στον παρόντα τόμο.

αστερίσκο),¹⁸¹ άλλοτε όμως φέρονται χωρίς ένδειξη, οπότε για τον εντοπισμό τους απαιτείται η προσφυγή σε ιστορικά μορφοφωνητικά και λοιπά κριτήρια.¹⁸² Πρόσθετη δυσκολία δημιουργεί επίσης η πρακτική που εφαρμόζουν ορισμένες λεξικογραφικές και άλλες γλωσσολογικές εργασίες να αποτυπώνουν τα γλωσσικά δεδομένα (ιδίως τα διαλεκτικά) με την βοήθεια όχι του ελληνικού αλλά του λατινικού αλφαβήτου¹⁸³ (πβ. ενδεικτικά τις εργασίες των Morosi, Pellegrini).¹⁸⁴

β) *Δημοσιεύματα λαογραφικού περιεχομένου*. – Πρόκειται για πλήθος από γενικές και ειδικές τοπικές συλλογές δημωδών ασμάτων, παροιμιών, γνωμικών, αινιγμάτων, επωδών, παραμυθιών, παραδόσεων και άλλων μνημείων του λόγου, για περιγραφές τοπικών ηθών και εθίμων, για λαογραφικές εν γένει συλλογές, που άπτονται πλείστων όσων τομέων του λαϊκού βίου και της λαϊκής παράδοσης.¹⁸⁵

181. Πβ. περίπτωση του γνωστού φιλολογικού και ιστορικού λεξικού της Ζακύνθου του Λεωνίδα Ζώη (1963²: 8), καθώς επίσης και αυτή του κυπριακού λεξικού του Ρόη Παπαγγέλου (2001: XXXVii).

182. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του γλωσσαρίου *Βεντάριο παξινών λέξεων* του Σ. Μπογδάνου (Παξοί 1985), όπου ρητά καταχωρίζεται σύγχρονο αλλά και παλαιότερο επτανησιακό λεξιλόγιο. Οι λέξεις λ.χ. *δεσμπόρσο* και *δεσχετίζιον*, που περιέχονται με ταυτόσημο ερμηνευμα και στο γλωσσάριο της έκδοσης Γ. Πετρόπουλου *Νοταριακαί πράξεις Παξών διαφόρων Νοταρίων τών έτων 1658-1810*, Αθήναι 1958, είναι αμφίβολο εάν αποτελούν πραγματικά σύγχρονες επτανησιακές λέξεις, με δεδομένο το γεγονός ότι δεν μαρτυρούνται από καμμία άλλη πηγή (στοιχεία του Αρχείου ΙΑΝΕ).

183. Για την σχετική προβληματική βλ. αναλυτικά Γιακουμάκη (2003). Πβ. και Μανωλέσσου, Μπέης και Μπασέα-Μπεζαντάκου στον παρόντα τόμο, όπου και πίνακες αντιστοιχίας φωνητικών συμβόλων των κυριότερων διαλεκτολογικών εργασιών ανά περιοχή με το ΔΦΑ.

184. Για άλλα γενικά και ειδικά ζητήματα που αφορούν λεξικογραφικές εργασίες της Κοινής και των ιδιωμάτων βλ. Παπαδόπουλος (1933: ε'-ζ'), Κοντοσόπουλος (2003), καθώς και Κατσούδα στον παρόντα τόμο.

185. Τα προβλήματα που συνδέονται με την λεξικογραφική αξιοποίηση της κατηγορίας αυτής των πηγών είναι παρεμφερή με εκείνα των πρωτογενών προφορικών πηγών (βλ. κεφ. 3.1.1.2 της παρούσας εργασίας· επίσης Χαριτωνίδης 1914).

3.2.1. Οι έντυπες πηγές

Ενδεικτικές εργασίες της κατηγορίας αυτής των πηγών είναι και οι επόμενες: Α. Γιάνναρης (Jannarakis), *Kretas Volkslieder nebst Distichen*, Leipzig 1876. – Ν. Πολίτης, *Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ*, Ἀθῆναι 1914. – C. Fauriel, *Chants populaires de la Grèce moderne*, Paris 1825. – Σ. Ζαμπέλιος, *Ἄσματα δημοτικά τῆς Ἑλλάδος*, Κέρκυρα 1852. – Ν. Πολίτης, *Παροιμίαι*, τ. 1-4, Ἀθῆναι 1899-1902. – Ν. Πολίτης, *Παραδόσεις*, τ. 1-2, Ἀθῆναι 1904. – J. Pio, *Νεοελληνικά παραμύθια*, Kopenhagen 1879. – Γ. Μέγας, *Παραμύθια*, Ἀθῆναι 1927. – Δ. Λουκόπουλος, *Ποιμενικά τῆς Ρούμελης*, Ἀθῆναι 1930. – Α. Χατζημιχάλη, *Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη - Σκῦρος*, Ἀθῆναι 1925. – Ν. Γ. Κυριαζῆς, «Δημώδης κυπριακὴ ἱατρικὴ», *Κυπριακὰ Χρονικὰ* 4 (1926) 1-183. – Γ. Μέγας, «Ἡ λαϊκὴ οἰκοδομία τῆς Λήμνου», *Ἐπετηρὶς Λαογραφικοῦ Ἀρχείου* 2 (1940) 3-29. – Ν. Λιόλιος, *Τι εἶδα καὶ τι ἀκουσα στο χωριό μου* [Αρτοπούλα Ιωαννίνων], Ἀθήνα 1983. – Ε. Πολίτη-Μελά, *Κοντάραινα Λευκάδας. Ἄλλοτε καὶ τώρα*, Ἀθήνα 2000.

γ) *Εξειδικευμένα επιστημονικά δημοσιεύματα διαφόρων κλάδων* (ιδίως φυτολογίας, ζωολογίας, τοπικῆς ιστορίας καὶ γεωγραφίας, ονοματολογίας κ.ά.), ἀπὸ ὅπου παραλαμβάνεται διαλεκτολογικὸ ἰδίως καὶ ονοματολογικὸ υλικό (πβ. ΚΣ 2012, εισαγωγὴ Γ', σημεῖο δ'). Ἰδιαίτερη θέση στην κατηγορία αὐτὴ των πηγών κατέχουν:

- Τα εἰδικὰ λεξικά φυτῶν καὶ ζώων. Πβ. ἐνδεικτικά: D' Arcy Thomson, *A Glossary of Greek Birds*, London 1936. – Π. Γεννάδιος, *Λεξικὸν φυτολογικόν*, Ἀθῆναι 1914. – Π. Γεννάδιος, *Πτηνοτροφία*, Ἀθῆναι 1916. – H. A. Hoffman καὶ D. S. Jordan, «A catalogue of the fishes of Greece», *Proceed. Acad. Natur. Scienc. Philadel.* 1892, 230-287. – Θ. Χελδράιχ καὶ Σ. Μηλιαράκης, *Τὰ δημῶδη ὀνόματα τῶν φυτῶν προσδιοριζόμενα ἐπιστημονικῶς*, Ἀθῆναι 1910.
- Τα εἰδικὰ λεξικά τεχνικῶν ὀρων. Πβ. ἐνδεικτικά: Γ. Ι. Κοτσοβίλλης, *Περὶ ἐξαρτισμοῦ τῶν πλοίων*, Σῦρος 1894. – Θ. Ποταμιᾶνος, «Ἀλιευτικὰ ἐργαλεῖα», *Ναυτικὴ Ἑλλάς* 6 (1981-1982). – Α. Σακελλαρίου, *Ἐγχειρίδιον ἀρμενιστοῦ*, Ἀθῆναι 1915. – Γ. Χαντζερῆς, *Λεξικὸν τῶν στρατιωτικῶν ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν*, Ἀθῆναι 1847.

- Οι συλλογές τοπωνυμίων και κυρίων ονομάτων. Πβ. ενδεικτικά: K. Fiedler, *Reise durch alle Theile des Königreiches Griechenland in Auftrag der Königl. Griechischen Regierung in den Jahren 1834 bis 1837*, τ. 1-2, Leipzig 1840-1841. – Σ. Κ. Καρατζάς, «Ἀρχαιοπινῇ καὶ ἄλλα τινὰ τοπωνύμια ἐν τῇ μέσῃ καὶ νοτίῳ Εὐβοίᾳ», *Ἀθηνᾶ* 50 (1940) 237-249. – Δ. Μαρκόπουλος, *Ἡ ἐλληνικὴ ὀνοματολογία, ἥτοι τὰ ὀνόματα καὶ ἐπίθετα ἡμῶν ἀπὸ τῶν Ὀμηρικῶν χρόνων μέχρι ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰ. μ.Χ.*, Σμύρνη 1909. – Σ. Μενάρδος, «Τοπωνυμικὸν τῆς Κύπρου», *Ἀθηνᾶ* 18 (1906) 315-421. – Ι. Σαρρῆς, «Τὰ τοπωνύμια τῆς Ἀττικῆς», *Ἀθηνᾶ* 40 (1928) 117-160.
- Οι ιστοριογραφικὲς καὶ εθνογεωγραφικὲς περιγραφές διαφόρων τόπων. Πβ. ενδεικτικά: Α. Γούσιος, *Ἡ κατὰ Πάργαιον χώρα*, Λειψία 1894. – Α. Βάλληνδας, *Κυθνιακά, ἥτοι τῆς νήσου Κύθνου χωρογραφία καὶ ἱστορία*, Ἑρμούπολις Σύρου 1882. – Ν. Καραβίας-Γρίβας, *Ἱστορία τῆς νήσου Ἰθάκης ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1849*, Ἀθῆναι 1849. – Ν. Σ. Ρίζος, *Καππαδοκικά, ἥτοι δοκίμιον ἱστορικῆς περιγραφῆς τῆς ἀρχαίας Καππαδοκίας*, Κωνσταντινούπολις 1856.
- Οι ειδικὲς επιστημονικὲς ἐργασίες ποικίλης θεματολογίας. Πβ. ενδεικτικά: Ν. Παπαδόπουλος, *Ἑρμῆς ὁ κερδῶος, ἥτοι Ἐμπορικὴ Ἑγκυκλοπαιδεΐα*, τ. 1-4, Βενετία 1815. – Α. Κορδελλᾶς, *Ἡ Ἑλλὰς ἐξεταζομένη γεωλογικῶς καὶ ὀρυκτολογικῶς*, Ἀθῆναι 1878. – Ν. Χλωρός, *Ἑγκυκλοπαιδεΐα δασολογίας, βιβλίον πρῶτον, γενικὴ δασολογία*, Ἀθῆναι 1891.

3.2.2. Οι χειρόγραφες πηγές

Διακρίνονται δύο εἶδη χειρόγραφων δευτερογενῶν πηγῶν τοῦ *Ιστορικοῦ Λεξικοῦ* με βάση την γενικὴ στοχοθεσία που υπηρετοῦν:

α) Χειρόγραφες συλλογές (καταγραφές) προφορικῆς γλωσσικῆς ὕλης ἀπὸ διαλέκτους καὶ ιδιώματα, οἱ οποίες καταρτίστηκαν ἀπὸ ιδιώτες, με στόχο συνήθως την σύνταξη ιδίων λεξικῶν. Παραλαμβά-

3.2.2. Οι χειρόγραφες πηγές

νετάι από αυτές δευτερογενές προφορικό διαλεκτικό υλικό εν μέρει ανέκδοτο. Ειδικότερα, το Ιστορικό Λεξικό αξιοποιεί τα ακόλουθα, κυρίως, ιδιωτικά αρχεία γλωσσικής ύλης (δωρεές ή συνεισφορές στο Αρχείο ΚΕΝΔΙ).

- Ιδιωτικό αρχείο Μιχαήλ Δέφνερ, το οποίο προσέφερε ο ίδιος ο βαυαρός ελληνιστής στο Ιστορικό Λεξικό.¹⁸⁶ Περιλαμβάνει 150 έως 200 χιλιάδες δελτία¹⁸⁷ με υλικό από την τσακωνική διάλεκτο του 19ου αι.,¹⁸⁸ τα οποία σήμερα βρίσκονται ενσωματωμένα στο αρχείο δελτίων του Ιστορικού Λεξικού με την ειδική ένδειξη Δ (=Δέφνερ). Το υλικό αυτό αποτέλεσε την βάση για την σύνταξη από τον Δέφνερ του γνωστού λεξικού της τσακωνικής διαλέκτου.
- Ιδιωτικό αρχείο Αναστασίου Καραναστάση. Περιλαμβάνει 60.000 δελτία με γλωσσική ύλη για την κατωιταλική διάλεκτο. Το υλικό αυτό αποτέλεσε την βάση για την σύνταξη του γνωστού λεξικού της Κατωιταλικής του Α. Καραναστάση. Το αρχείο φυλάσσεται αυτοτελώς στο ΚΕΝΔΙ σε ειδικές δελτιοθήκες, και το υλικό του χρησιμοποιείται βοηθητικά για την διασταύρωση γλωσσικών δεδομένων από τις κατωιταλικές διαλέκτους.
- Ιδιωτικό αρχείο Σταματίου Καρατζά. Περιλαμβάνει ικανό αριθμό δελτίων με ιδιωματική ύλη από το ιδίωμα της Κύμης Ευβοίας και εν μέρει της Αττικής, τα οποία έχουν ενταχθεί στο λεξικογραφικό αρχείο του Ιστορικού Λεξικού.

β) Χειρόγραφες συλλογές λαογραφικής ύλης του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών. Από παροιμίες, αινίγματα, αρέες, ευχές και άλλο λαογραφικό υλικό, που έχει αποθησαυριστεί σε χειρόγραφα του Κέντρου Λαογραφίας, αποδελτιώθηκαν όσα στοιχεία

186. Βλ. σχετικά Παπαδόπουλος (1933: θ').

187. Βλ. Μπούτουρας (1911: 57).

188. Βλ. Δέφνερ (1923: X-XI).

παρουσιάζουν γλωσσικό ενδιαφέρον.¹⁸⁹ Ικανός, εξάλλου, αριθμός δελτίων με παροιμίες από το Λαογραφικό Αρχείο της Ακαδημίας Αθηνών φωτοτυπήθηκαν και ενσωματώθηκαν στο λεξικογραφικό αρχείο του Ιστορικού Λεξικού.¹⁹⁰ Το υλικό που αντλείται από τις εν λόγω πηγές αφορά κυρίως τοπικά ιδιώματα και αξιοποιείται κατά κανόνα για την τεκμηρίωση του σημασιολογικού και λιγότερο του τυπολογικού μέρους των άρθρων, δεδομένου ότι η πιστότητα της μορφοφωνητικής απεικόνισης δεν συνιστά βασική προτεραιότητα των λαογραφικών συλλογών.

3.2.3. Οι διαδικτυακές πηγές

Το διαδίκτυο, εκτός από την χρήση του ως πηγής άντλησης πρωτογενούς λεξικογραφικής ύλης (βλ. κεφ. 3.1.4.), αξιοποιείται από το Ιστορικό Λεξικό – για τις συντακτικές σειρές από το λ. δὲ και ἐξῆς – και για την παραλαβή δευτερογενούς υλικού, με στόχο αφενός την επιβεβαίωση, αφετέρου την συμπλήρωση των λεξικογραφικών πληροφοριών που βρίσκονται ήδη καταχωρισμένες στο λεξικογραφικό αρχείο του Λεξικού. Ειδικότερα, μέσω των διαθέσιμων μηχανών αναζήτησης συγκεντρώνονται μετά από αξιολόγηση (έλεγχος εγκυρότητας της πηγής, χρονικός και τοπικός προσδιορισμός δεδομένων, διασταύρωση παρεχόμενης πληροφορίας κλπ.) συμπληρωματικά δεδομένα για συγκεκριμένα υπό σύνταξη λήμματα με ελλιπή τεκμηρίωση (κατά κανόνα διαλεκτικά-ιδιωματικά) από διάφορες διαδικτυακές ιστοσελίδες, στις οποίες καταχωρίζονται ποικίλες ιστορικές, λαογραφικές και γλωσσικές πληροφορίες για τις διαλέκτους. Αξιοποιούνται, συνηθέστερα, δύο βασικές ομάδες ιστοτόπων:

189. Βλ. οριζόμενα στο άρθρο 8 των ΚΣ 1935 και ΚΣ 2012. Για την συμβολή του Λαογραφικού Αρχείου στο Ιστορικό Λεξικό βλ. Παπαδόπουλος (1933: ιδ') και Κρεκούκας (1984).

190. Για λεπτομέρειες βλ. Κρεκούκας (1984).

3.2.3. Οι διαδικτυακές πηγές

1) Ιστοσελίδες ειδικού περιεχομένου, οι οποίες καλύπτουν μεμονωμένους τομείς έρευνας μιας διαλέκτου ή ενός ιδιώματος. Πρόκειται συνήθως για ιστότοπους, οι οποίοι περιέχουν: (α) τοπικά γλωσσάρια (πβ. το κερκυραϊκό λεξικό του Στ. Κυριάκη <http://kerkiraikolexiko.blogspot.com>, το λεξικό των ιδιωματισμών της Επανομής Θεσσαλονίκης <http://idiomatismoi12345.blogspot.com>, το λεξικό των γλωσσικών ιδιωμάτων του Θέρμου Αιτωλοακαρνανίας <http://lyktherm.ait.sch.gr/ntopioliies> κλπ.) και (β) συλλογές τοπικών μνημείων του λόγου (πβ. κρητικές μαντινάδες στον ιστότοπο <http://mantinadokouventes.blogspot.com> κλπ.).

2) Ιστοσελίδες με ποικίλο υλικό για μια γεωγραφική περιοχή, οι οποίες συνήθως ενσωματώνουν ταυτόχρονα ιστορικές, γεωγραφικές (τοπωνυμικές), λαογραφικές πληροφορίες αλλά και γλωσσικά δεδομένα (π.χ. ιδιωματικά λεξιλόγια). Ενδεικτικά αναφέρουμε τους κάτωθι ιστότοπους: www.darnakas.gr (τα Δαρνακοχώρια του νομού Σερρών), www.e-thrapsano.gr (το χωριό Θραψανό του νομού Ηρακλείου Κρήτης), www.mytiliniadialektos.gr (Μυτιλήνη), www.zervati.gr (το χωριό Ζερβάτι, Ήπειρος εκτός Ελλάδος), www.isiomakaryon.gr (το χωριό Ίσιωμα Καρυών του νομού Αρκαδίας), www.pontosnet.gr (πληροφορίες για τον Πόντο) κ.ο.κ.

4. Οι πηγές ιστορικής τεκμηρίωσης του Ιστορικού Λεξικού

Η ιστορική διάσταση του λεξικογραφικού προγράμματος του Ιστορικού Λεξικού περιλαμβάνει, σύμφωνα με τον Κανονισμό Συντάξεως, εντοπισμό της πρώτης εμφάνισης μίας λέξης, ενός τύπου, μίας σημασίας ή φράσης, αλλά και γενικότερα εντοπισμό της πρώτης εμφάνισης των βασικών φωνητικών και μορφολογικών μεταβολών, όπως αυτές διαπιστώνονται στο λεξιλόγιο, ενίοτε δε και συνοπτική ιστορική θεώρηση της σημασιολογικής εξέλιξης μίας λέξης (βλ. ΚΣ 2012, άρθρο 79 Α, ι). Για την ιστορική τεκμηρίωση του νεοελληνικού λεξιλογίου, κοινού και ιδιωματικού, το Λεξικό αξιοποιεί γραπτές πηγές που περιέχουν υλικό από παλαιότερες περιόδους της ελληνικής γλώσσας, και ειδικότερα:

- α) λεξικά της Αρχαίας, Μεταγενέστερης, Μεσαιωνικής και Νεότερης Ελληνικής·
- β) γραμματικές της Αρχαίας, Μεταγενέστερης και Μεσαιωνικής Ελληνικής·
- γ) επιστημονικές μελέτες για γενικά ή ειδικά ζητήματα της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας,¹⁹¹ ορισμένες από τις οποίες έχουν μάλιστα αποδελτιωθεί (ιδίως οι πίνακες των λέξεων) και τα σχετικά δελτία έχουν ενταχθεί στο αρχείο δελτίων του Ιστορικού Λεξικού για διευκόλυνση της λεξικογραφικής έρευνας (βλ. κεφ. 2).

Για την σύνταξη των συντακτικών σειρών από το λ. δὲ και εξής αξιοποιούνται περαιτέρω και τα διαθέσιμα ηλεκτρονικά σώματα κειμένων της Αρχαίας, Μεταγενέστερης και Μεσαιωνικής Ελληνικής, και ειδικότερα:¹⁹²

1) Το πρόγραμμα *Thesaurus Linguae Graecae* (TLG) – Θησαυρός της Ελληνικής Γλώσσας (www.tlg.uci.edu), που επιμελείται το Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνια Irvine. Πρόκειται για μείζον ηλεκτρονικό αρχείο όλων των κειμένων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, συμπεριλαμβανομένων των Σχολίων και των περισσοτέρων ιστοριογραφικών και λεξικογραφικών έργων έως το 1453, καθώς και πολλών νεότερων και σύγχρονων πηγών.¹⁹³ Το πρόγραμμα διαθέτει εξειδικευμένο πρόγραμμα «λημματισμού», με το οποίο ο χρήστης μπορεί να αποκτά συνολική εικόνα της μορφολογικής και κειμενικής εμφάνισης όλων των μαρτυρούμενων λεξικών τύπων ενός λήμματος,

191. Πβ. ενδεικτικά Μ. Triantaphyllidis, *Studien zu den Lehnwörtern der mittelgriechischen Vulgärsprache*, Marburg i. H. 1909· Κ. Dieterich, *Untersuchungen zur Geschichte der griechischen Sprache von der hellenistischen Zeit bis zum 10. Jahrh. n. Ch.*, Leipzig 1898, επίσης άρθρα του περιοδικού *Glotta* κλπ.

192. Για ιστορικά και διαχρονικά corpora άλλων ευρωπαϊκών γλωσσών βλ. την συνοπτική παρουσίαση των Kroymann *et al.* (2004), καθώς και την πιο πρόσφατη των Manolesou και Toufexis (2011).

193. Για πληροφορίες σχετικά με την ιστορία και την πρόοδο του έργου βλ. Παντελιά (2003) και οικεία ιστοσελίδα του TLG.

4. Οι πηγές ιστορικής τεκμηρίωσης του Ιστορικού Λεξικού

μαζί με τα χωρία όπου αυτοί απαντούν, καθώς και τις ανάλογες στατιστικές ενδείξεις. Το TLG μπορεί να χρησιμοποιηθεί όχι μόνο ως πηγή για την αναζήτηση λέξεων, αλλά και ως ψηφιακή βιβλιοθήκη, όπου μπορεί κανείς να αναζητήσει και να μελετήσει ολόκληρα κείμενα. Σημαντικό συμπλήρωμα του TLG αποτελεί ο «Κανών», ένας συνοπτικός κατάλογος των σωζομένων αρχαίων συγγραφέων και των έργων τους με βιογραφικές πληροφορίες για τους συγγραφείς και βιβλιογραφικές επεξηγήσεις για τις χρησιμοποιούμενες εκδόσεις των κειμένων. Μία αξιοσημείωτη, ωστόσο, έλλειψη αποτελεί η μη ενσωμάτωση του κριτικού υπομνήματος στην τράπεζα των δεδομένων, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει δυνατότητα αναζήτησης πληροφοριών για γραφές και αναγνώσεις των διαφόρων λέξεων.

2) Το πρόγραμμα *Papyrological Navigator* – Παπυρολογικός Πλοηγός (<http://www.papyri.info>). Πρόκειται για γενική διαδικτυακή θύρα πολλαπλής αναζήτησης δεδομένων και μεταδεδομένων των μη λογοτεχνικών παπύρων, οστράκων, δέλτων κλπ.¹⁹⁴ Το πρόγραμμα ενοποιεί τις κυριότερες ηλεκτρονικές παπυρικές βάσεις, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και οι ακόλουθες:

- α) Η βάση *Duke Databank of Documentary Papyri* (DDBDP) – Τράπεζα Δεδομένων των Μη Λογοτεχνικών Παπύρων του Πανεπιστημίου Duke (<http://www.papyri.info/ddbdp>), διαθέσιμη και σε μορφή CD-Rom (PHI #7)· περιλαμβάνει όλα τα εκδεδωμένα από το 1788 έως και τον Ιούνιο του 1996 σε μονογραφίες ή σειρές ελληνικά (και λατινικά) μη λογοτεχνικά κείμενα, που γράφτηκαν επάνω σε παπύρους, περγαμηνές, όστρακα, ξύλινες ή κέρινες δέλτους κατά το χρονικό διάστημα από τον 4ο

194. Περαιτέρω πληροφορίες για ιστοσελίδες ψηφιακών παπυρικών δεδομένων στον A. Hartmann, *Tutorium Augustanum. Ein althistorisches Proseminar*, Universität Augsburg 2011, κεφ. 11.4. Online: <http://www.philhist.uni-augsburg.de/lehrstuehle/geschichte/alte/materialien/Tutorium.pdf>.

π.Χ. έως τον 8ο μ.Χ. αιώνα.¹⁹⁵ Η βάση DDbDP, που λειτουργεί συμπληρωματικά προς το TLG, συνοδεύεται τόσο από κωδικοποιημένες πληροφορίες που αφορούν τα εξωτερικά στοιχεία των υπαρχόντων κειμένων και την εσωτερική δομή τους όσο και από μεταπληροφορίες. Για την κωδικοποίηση των πληροφοριών αυτών χρησιμοποιείται η γλώσσα σήμανσης-μορφοποίησης XML, με την βοήθεια της οποίας μπορούν να αξιοποιούνται με αυτοματοποιημένο τρόπο τόσο τα μεταδεδομένα που αφορούν τα κείμενα όσο και ο δομικός σχολιασμός τους.

- β) Το *Heidelberger Gesamtverzeichnis der griechischen Papyrusurkunden Ägyptens* (HGV) – Χαϊδελβέργιος Γενικός Κατάλογος Ελληνικών Παπυρικών Εγγράφων της Αιγύπτου (<http://www.rzu.ser.uni-heidelberg.de/~gv0>), που περιλαμβάνει μεταδεδομένα για το σύνολο των μη λογοτεχνικών ελληνικών (και λατινικών) παπύρων που βρέθηκαν στην Αίγυπτο και τις όμορες χώρες. Η βάση, η οποία επιτρέπει πολλαπλή αναζήτηση (τόπος, χρόνος, λέξεις-κλειδιά κλπ.), καλύπτει και τις μετά το 1996 παπυρικές εκδόσεις, ενώ προσφέρει αναθεωρημένες χρονολογήσεις για τις παλαιότερες εκδόσεις κειμένων, «πίνακα λέξεων» («πίνακα των πινάκων») και «αντίστροφο πίνακα» των παπυρικών εκδόσεων.
- γ) Το *Advanced Papyrological Information System* (APIS) – Προηγμένο Παπυρολογικό Πληροφοριακό Σύστημα του Πανεπιστημίου Columbia (<http://www.columbia.edu/cu/lweb/projects/digital/apis/index.html>) το οποίο ενοποιεί μεταδεδομένα, εικόνες, βιβλιογραφία αλλά και (αγγλικές) μεταφράσεις παπυρικών κειμένων (εκδεδωμένων και μη) από 21 παπυρικές συλλογές παγκοσμίως.

195. Πρόκειται για ένα σώμα 50.000 σχεδόν παπυρικών κειμένων που αριθμούν 5.000.000 και πλέον τύπους λέξεων. Για την περιγραφή της ηλεκτρονικής τράπεζας του Duke βλ. Oates (1993), επίσης <http://idp.atlantides.org/trac/idp/wiki/-DDBDP>, <http://www.crosswire.org/study/fulllibrary.jsp?show=DDP>.

4. Οι πηγές ιστορικής τεκμηρίωσης του Ιστορικού Λεξικού

Για τους παραλογοτεχνικούς παπύρους και τα παραλογοτεχνικά αποσπάσματα κυρίως της Αιγύπτου (4ος π.Χ.-9ος μ.Χ. αι.), που δεν εντάσσονται στα ηλεκτρονικά σώματα των λογοτεχνικών και των μη λογοτεχνικών παπύρων των TLG και DDBDP αντίστοιχα, αξιοποιείται η βάση παραλογοτεχνικών παπύρων *Catalogue of Paraliterary Papyri* του Πανεπιστημίου Κ. U. Leuven του Βελγίου (<http://cpp.arts.kuleuven.be>).

3) Το πρόγραμμα των αμερικανικών Πανεπιστημίων Cornell και Ohio State *Searchable Greek Inscriptions – Ηλεκτρονικά Ερευνήσιμες Συλλογές Ελληνικών Επιγραφών* (<http://epigraphy.packhum.org/inscriptions/main>), το οποίο τελεί υπό την αιγίδα του Packard Humanities Institute και καλύπτει τις αρχαίες, ελληνιστικές και παλαιοχριστιανικές επιγραφές. Το επιγραφικό αυτό σώμα είναι λιγότερο επεξεργασμένο, καθώς δεν περιλαμβάνει δομικό ή γραμματικό σχολιασμό αλλά μόνο εργαλεία εκτίμησης της συχνότητας των λέξεων και λογισμικό δημιουργίας συμπραστικών πινάκων.

Οι εν λόγω ηλεκτρονικοί θησαυροί αποτελούν για τους συντάκτες του ΙΑΝΕ ένα πολύτιμο εργαλείο ιστορικής θεμελίωσης του τυπολογικού, ετυμολογικού και σημασιολογικού μέρους των λημμάτων· συγκεκριμένα, σε λεξιλογικό επίπεδο μπορεί να ερευνηθεί η μορφολογική εξέλιξη ενός αρχαιοπινούς διαλεκτικού τύπου (με παράλληλο εντοπισμό τού πού και πότε πρωτοαπαντά ο εκάστοτε λεξικός τύπος) και σε σημασιολογικό επίπεδο να επαληθευθεί η αρχαία σημασία μιας διαλεκτικής λέξης ή να εξακριβωθεί η σημασιολογική εξέλιξη της και να ερμηνευθεί η διαφοροποίηση της σημασίας της.

Τα προαναφερθέντα ηλεκτρονικά σώματα κειμένων δεν καλύπτουν, ωστόσο, παρά μόνο σε περιορισμένο βαθμό την δημόδη μεσαιωνική γραμματεία και σχεδόν καθόλου την νεότερη (1453-1800). Ως εκ τούτου, η ετυμολογική διερεύνηση των λημμάτων του Ιστορικού Λεξικού καθιστά αναγκαία την συμπληρωματική προσφυγή στα παραδοσιακά εργαλεία της ιστορικής λεξικογραφικής έρευνας. Για τις περιόδους της ελληνικής γλώσσας που δεν αντιπροσωπεύονται από ηλεκτρονικές συλλογές ή ολοκληρωμένα λεξικά, το Λεξικό

αποδελτιώνει επιλεκτικά και εντάσσει στο αρχείο δελτίων δημώδες γλωσσικό υλικό από λογοτεχνικά και μη λογοτεχνικά κείμενα της δημώδους μεσαιωνικής και της νεότερης γραμματείας (*Ἀσσίζαι Κύπρου, Χρονικὸν Μαχαιρᾶ, Πτωχοπρόδρομος, Χρονικὸν Μορέως, Ἑρμηνεία ζωγραφικῆς τέχνης* Διονύσιου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, *Μητροφάνους Ἱατροσοφικόν, Ἑρωτόκριτος*, νοταριακές πράξεις και άλλα δικαιιοπρακτικά έγγραφα, κρητικά έγγραφα του 18ου αι. εκδεδομένα στην *Χριστιανικὴ Κρήτη* τ. Β', 1913 κλπ.),¹⁹⁶ ορισμένα από τα οποία είναι μάλιστα ανέκδοτα,¹⁹⁷ καθώς και από λεξικογραφικά έργα της νεότερης περιόδου της Ελληνικής από το 1453 έως το 1800 (πβ. Μεούρσιος, Γερμάνο, Πόρτιος, Βλάχος, Δουκάγγιος, Σομαβέρας, Βάιγκελ, Βεντότης κ.ά.),¹⁹⁸ από τα οποία παραλαμβάνει και τα δημώδη στοιχεία των ερμηνευμάτων.

Σε κάθε περίπτωση πρόνοια λαμβάνεται, ώστε τα τεκμήρια να προέρχονται από τις πλέον πρόσφατες και τις αρτιότερες εκδόσεις των παλαιότερων πηγών.

5. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Κλείνοντας την παρούσα εργασία, εστιάζουμε σε ορισμένες βασικές ποσοτικές και ποιοτικές παραμέτρους του θέματος, οι οποίες προσδιορίζουν τον βαθμό πληρότητας και αξιοπιστίας του λεξικογραφικού προγράμματος του Ιστορικού Λεξικού.

196. Βλ. σχετικά κεφ. 2 της παρούσας εργασίας.

197. Πβ. ανέκδοτη συλλογή εγγράφων 17ου και 18ου αι. που περιλαμβάνεται στο χφ. ΙΑΝΕ αρ. 141 (1917) Γ. Ι. Σαλβάνου, «Μελέτη περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος Ἀργυράδων Κερκύρας μετὰ προσθήκης ἐν τέλει παραρτήματος καὶ συλλογῆς ἐγγράφων τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰῶνος». Σημειωτέον ὅτι το χειρόγραφο του Σαλβάνου δημοσιεύθηκε το 1918 στην Αθήνα με τίτλο *Μελέτη περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος τῶν ἐν Κερκύρᾳ Ἀργυράδων*, χωρίς ὅμως τα αναφερόμενα έγγραφα.

198. Πλήρης κατάλογος των αποδελτιωμένων λεξικογράφων παρατίθεται σε σχετικό πίνακα του ΚΣ 2012. Για την αξιοποίηση λεξικῶν ἄλλων περιόδων στο ΙΑΝΕ βλ. και Μανωλέσσου στον παρόντα τόμο.

5. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Το Λεξικό, αξιοποιώντας για την περιγραφή του λεξιλογίου της σύγχρονης δημώδους Νεοελληνικής και των τοπικών ποικιλιών της ένα σύνολο 4 εκατομμυρίων τεκμηρίων κοινού και διαλεκτικού λόγου, τα οποία προέρχονται από 6 σχεδόν χιλιάδες πηγές, πρωτογενείς και δευτερογενείς, υπερβαίνει κατά πολύ τον κανόνα που ισχύει για αντίστοιχα παραδοσιακά λεξικογραφικά προγράμματα (2-3 εκατομμύρια τεκμήρια από 2-4 χιλιάδες πηγές· βλ. Reichmann 1990, 1600). Η απόκλιση αυτή, δικαιολογημένη από την ευρύτητα του λεξικογραφικού στόχου (κάλυψη εκτός της Κοινής και όλων των γλωσσικών ποικιλιών της), αυξάνει τον βαθμό πληρότητας του Λεξικού και ενισχύει την αξιοπιστία του, καθώς ο πλούτος της λεξικογραφικής ύλης επιτρέπει την ευκολότερη διασταύρωση των δεδομένων και τον αποκλεισμό του αμφίβολου υλικού.

Η παράλληλη αξιοποίηση κατά το στάδιο της σύνταξης των λεξικογραφικών άρθρων του ΙΑΝΕ από το λ. δὲ και εξής και των δυνατοτήτων που παρέχει η σύγχρονη ηλεκτρονική εποχή (ηλεκτρονικά σώματα κειμένων αρχαίας και νέας ελληνικής γλώσσας, διαδίκτυο), προσδίδει νέα δυναμικά χαρακτηριστικά στο Λεξικό, καθώς η συμβατική λεξικογραφική του βάση εμπλουτίζεται σημαντικά (ιδίως κατά το σκέλος που αφορά την Κοινή Νεοελληνική), ενώ παράλληλα διευκολύνεται εντυπωσιακά και το έργο της ιστορικής τεκμηρίωσης του νεοελληνικού λεξιλογίου.

Από τις πρωτογενείς, και μάλιστα τις προφορικές πηγές του Ιστορικού Λεξικού (χειρόγραφες καταγραφές ρέοντος προφορικού λόγου 340.000 σελίδων), εκτιμάται ότι προέρχεται το 60% εάν όχι το 70% του συνόλου των 4 εκατομμυρίων τεκμηρίων νεοελληνικού λόγου που συγκροτούν το λεξικογραφικό αρχείο του Λεξικού· το υπόλοιπο ποσοστό (30%-40%) προέρχεται από τις δευτερογενείς πηγές, σε ένα μεγάλο μέρος των οποίων απεικονίζεται επίσης ο προφορικός λόγος (τοπικά γλωσσάρια, γλωσσικές συλλογές τρίτων, λαογραφικές συλλογές κλπ.). Το υψηλό ποσοστό εκπροσώπησης στο σώμα της λεξικογραφικής ύλης του Λεξικού των προφορικών δεδομένων, των αντλημένων μάλιστα από την πηγή τους («ἀπὸ τὸ

στόμα τοῦ λαοῦ») από τους ίδιους τους συντάκτες του Λεξικού και μάλιστα επί τη βάσει συγκεκριμένης μεθοδολογίας, συνιστά βασικό δομικό και ποιοτικό χαρακτηριστικό του συγκεκριμένου λεξικογραφικού προγράμματος, που το διαφοροποιεί από άλλα αντίστοιχα προγράμματα διεθνώς, αναδεικνύοντας την πρωτοτυπία του και αυξάνοντας τον βαθμό αυθεντικότητας και αξιοπιστίας του.

Η πυκνή κάλυψη όλων των ευρύτερων γλωσσογεωγραφικών περιοχών (2.500 συνολικά σημεία σε 28 μείζονες περιφέρειες· βλ. και πίν. 1) άλλοτε με ικανή και θεματολογικά ποικίλη άλλοτε, βέβαια, με λιγοστή ή θεματικά εστιασμένη λεξικογραφική ύλη, ευρισκόμενη μεθοδολογικά σε ευθεία στοίχιση με την βασική αρχή της διαλεκτικής λεξικογραφίας «καλύτερα λίγο από όλες κατά το δυνατόν τις περιοχές, παρά πολύ από έναν ανεπαρκή αριθμό περιοχών»,¹⁹⁹ τεκμηριώνει τον υψηλό βαθμό γλωσσογεωγραφικής αντιπροσωπευτικότητας της λεξικογραφικής βάσης του Ιστορικού Λεξικού, χωρίς, βέβαια, να παραγνωρίζεται η ανάγκη για διαρκή συμπλήρωση και εμπλουτισμό της.

Σημαντική παράμετρο της λεξικογραφικής βάσης του Ιστορικού Λεξικού αποτελεί και η σχετικά σύμμετρη εκπροσώπηση στο σώμα των πηγών του λεξιλογίου πλείστων τομέων του ανθρώπινου βίου και μάλιστα του παραδοσιακού,²⁰⁰ η οποία καταφαίνεται αφενός μέσα από την θεματική ποικιλία των χειρόγραφων γλωσσικών συλλογών, αφετέρου μέσα από την κειμενική ποικιλομορφία των πρωτογενών γραπτών πηγών (πβ. λογοτεχνικά και μη λογοτεχνικά κείμενα) αλλά και την θεματολογική ποικιλότητα των έντυπων δευτερογενών πηγών (βλ. κεφ. 3.2.1.). Επισημαίνεται στο σημείο αυτό ότι μέσα ειδικά από τις λαογραφικού περιεχομένου πηγές, οι οποίες συνιστούν

199. Για την γνωστή 'αρχή του Μαρβούργου' βλ. Eichhof (1982: 551).

200. Για τα αιτήματα της ποικιλίας και συμμετρίας ('ισορροπίας') ενός λεξικογραφικού σώματος στο πλαίσιο της σύγχρονης (και ηλεκτρονικής) λεξικογραφίας βλ. Reichmann (1990: 1591) και 1602· Atkins και Rundell (2008: 77 κ.εξ.) και για περαιτέρω βιβλιογραφία Meger (2010: 99 σημ. 162).

5. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

βασικό λεξικογραφικό πόρο του Ιστορικού Λεξικού, εκπροσωπείται το λεξιλόγιο ενός συνόλου τομέων που αφορούν τον λαϊκό πολιτισμό (λαϊκή αρχιτεκτονική, ιατρική, οικοδομική, μετεωρολογία κλπ.) και όχι απλώς ένα ειδικό λεξιλόγιο (π.χ. φυτολογικό).

Συνοψίζοντας, στην παρούσα εργασία παρουσιάστηκαν αναλυτικά τα διάφορα είδη πηγών του Ιστορικού Λεξικού, ο τρόπος με τον οποίο κάθε είδος συμμετέχει στην συγκρότηση της λεξικογραφικής βάσης (του αρχικού λεξικογραφικού αρχείου) του Λεξικού, καθώς και τα ειδικά ζητήματα που ανακύπτουν κατά την γλωσσική-λεξικογραφική αξιοποίηση των δεδομένων κάθε είδους πηγής. Παράλληλα, αναλύθηκαν ο τρόπος καταρτισμού του κυρίως λεξικογραφικού αρχείου (αρχείου δελτίων) του Λεξικού, οι βασικές αρχές που διέπουν την διαδικασία της επιλεκτικής εκ μέρους των συντακτών του ΙΛΝΕ αποδελτίωσης των πηγών, καθώς και τα γενικά χαρακτηριστικά του κυρίως λεξικογραφικού αρχείου (αρχείου δελτίων), το οποίο αποτελεί την βάση για την σύνταξη των λημμάτων του Λεξικού.

Με την αναλυτική αυτή παρουσίαση το Ιστορικό Λεξικό, εντασσόμενο στην σπάνια κατηγορία συγχρονικών λεξικογραφικών προγραμμάτων που παρουσιάζουν με απόλυτη διαφάνεια τις λεξικογραφικές τους πηγές και τον τρόπο αξιοποίησης αυτών,²⁰¹ αποβλέπει στην ανάδειξη όχι μόνο του ιδιαίτερου χαρακτήρα της λεξικογραφικής του βάσης αλλά και μίας ολόκληρης σειράς θεωρητικών ζητημάτων, τα οποία άπτονται τόσο των συμβατικών όσο και των νεότερων ηλεκτρονικών μεθόδων πορισμού και επεξεργασίας της λεξικογραφικής πληροφορίας, ιδίως μάλιστα της διαλεκτικής.

201. Πβ. Meger (2010: 98).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Αφρουδάκης, Α. (2001): «'Εργαλεία' που αναπτύχθηκαν από το Αρχείο Τοπωνυμίων και Κυρίων Ονομάτων (προσαρτημένο στο Κέντρο Συντάξεως του Ιστορικού Λεξικού) στο πλαίσιο του προγράμματος ΑΜΗΤΟΣ». *Λεξικογραφικόν Δελτίον* 23: 159-225
- Βραχιονίδου, Μ., Ε. Παπαδοπούλου, Μ. Παπαδοπούλου και Ε. Χριστίδου (2001): «Η οργάνωση του ηλεκτρονικού λημματολογίου του Κέντρου Συντάξεως του Ιστορικού Λεξικού της Ακαδημίας Αθηνών στο πλαίσιο του προγράμματος ΑΜΗΤΟΣ». *Λεξικογραφικόν Δελτίον* 23: 227-364
- Γιακουμάκη, Ε. (2001): «Εισαγωγή». *Λεξικογραφικόν Δελτίον* 23: 5-15
- Γιακουμάκη, Ε. (2003): «Η διαλεκτική λεξικογραφία και τα αλφάβητα». *Λεξικογραφικόν Δελτίον* 24: 5-10
- Γιακουμάκη, Ε., Χρ. Καραντζή και Ι. Μανωλέσσου (2004): «ΙΑΝΕ και ηλεκτρονική λεξικογραφία». Στο Γ. Κατσιμαλή, Α. Καλοκαιρινός, Ε. Αναγνωστοπούλου και Ι. Κάππα (εκδ.), *Πρακτικά του 6ου Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Γλωσσολογίας. Ρέθυμνο, 18-21 Σεπτεμβρίου 2003*. Ρέθυμνο: Εργαστήριο Γλωσσολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, 1-11. [e-book: <http://www.philology.uoc.gr/conferences/6thICGL/ebook/a/manolessou&giakoumaki&karantzi.pdf>]
- Γούτσος, Δ. (2003): «Σώμα ελληνικών κειμένων: Σχεδιασμός και υλοποίηση». Στο Γ. Κατσιμαλή, Α. Καλοκαιρινός, Ε. Αναγνωστοπούλου και Ι. Κάππα (εκδ.), *Πρακτικά του 6ου Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Γλωσσολογίας. Ρέθυμνο, 18-21 Σεπτεμβρίου 2003*. Ρέθυμνο: Εργαστήριο Γλωσσολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, 1-13. [e-book: <http://www.philology.uoc.gr/conferences/6thICGL/gr.htm>]
- Δέφνερ, Μ. (1923): *Λεξικόν τῆς τσακωνικῆς διαλέκτου*. Ἀθῆναι: Ἑστία
- Ζώης, Λ. (1963²): *Λεξικὸν ἱστορικὸν καὶ λαογραφικὸν Ζακύνθου. Τόμος Α', Ἱστορικὸν - Βιογραφικόν*. Ἀθῆναι: Ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου
- Καραναστάσης, Α. (1969): «Ἡ ἐλληνικὴ ἐπίδρασις ἐπὶ τῆς ναυτικῆς ὁρολογίας τῆς Τουρκίας, τῶν Βαλκανίων, τῆς Ρωσίας ἐπὶ τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ τῆς Αἰγύπτου ἐπὶ τῆς Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης». *Λεξικογραφικόν Δελτίον* 11: 135-147
- Καραναστάσης, Α. (1986): *Ἱστορικὸν λεξικὸν τῶν ἐλληνικῶν ἰδιωμάτων τῆς Κάτω Ἰταλίας*, τ. 2 (β-ι). Ἀθῆναι: Ἀκαδημία Ἀθηνῶν
- Κατσουλέας, Σ. (2001): «Ηλεκτρονική οργάνωση των καταλήξεων του Αρχείου του Ιστορικού Λεξικού. Προτάσεις στο πλαίσιο του προγράμματος ΑΜΗΤΟΣ». *Λεξικογραφικόν Δελτίον* 23: 77-107

- Κατσουλέας, Σ. (2003): «Ο “Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως” και η συμβολή του στη διάλεκτο του Πόντου». Στο Σ. Κατσουλέας, Χ. Μπασέας-Μπεζαντάκου, Ι. Μανωλέσσου και Ε. Παπαδοπούλου (εκδ.), *Πρακτικά 4ου Διεθνούς Συνεδρίου Νεοελληνικής Διαλεκτολογίας*. Αθήνα, 6-8 Δεκεμβρίου 2001 (Νεοελληνική Διαλεκτολογία 4). Αθήνα: Κέντρον Συντάξεως Ιστορικού Λεξικού και Εταιρεία Νεοελληνικής Διαλεκτολογίας, 231-282
- Κοντοσόπουλος, Ν. Γ. (1969α): *Γλωσσογεωγραφικαὶ διερευνήσεις εἰς τὴν κρητικὴν διάλεκτον. Διατριβὴ ἐπὶ διδασκαρίᾳ* (Περιοδικὸν «Ἀθηνᾶ», Σειρὰ διατριβῶν καὶ μελετημάτων 6). Ἀθῆναι: Γραφικαὶ Τέχναι Εὐστ. Παπούλια. [Αναδημοσίευση στο Ν. Γ. Κοντοσόπουλος (1997): *Θέματα κρητικῆς διαλεκτολογίας. Αναδημοσίευση μελετῶν*. Ἀθῆναι: Βιβλιοεκδοτικὴ Ἀναστασάκη, 44-152]
- Κοντοσόπουλος, Ν. Γ. (1969β): «Ὁ γλωσσικὸς ἄτλας τῆς Ἑλλάδος καὶ τὰ σχετικὰ προβλήματα». *Λεξικογραφικὸν Δελτίον* 11: 115-133
- Κοντοσόπουλος, Ν. Γ. (1980): «Ἡ γλῶσσα συγχρόνου πεζοῦ κρητικοῦ κειμένου». Στο Γ. Μπαμπινιώτης και Ν. Παναγιωτάκης (εκδ.), *Μνήμη. Τόμος εἰς μνήμην Γεωργίου Κουρμούλη*. Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθῆναις Φιλεκπαιδευτικὴ Ἐταιρεία, 61-69. [Αναδημοσίευση στο Ν. Γ. Κοντοσόπουλος (1997): *Θέματα κρητικῆς διαλεκτολογίας. Αναδημοσίευση μελετῶν*. Ἀθῆναι: Βιβλιοεκδοτικὴ Ἀναστασάκη, 289-307]
- Κοντοσόπουλος, Ν. Γ. (2003): «Βιβλιοκρισίες διαλεκτικῶν λεξικῶν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς». *Λεξικογραφικὸν Δελτίον* 24: 413-418
- Κρεκούκας, Δ. Α. (1984): «Προλεγόμενα». Στο Ἀκαδημία Ἀθηνῶν (εκδ.) (1984), *Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς, τῆς τε κοινῶς ὀμιλουμένης καὶ τῶν ιδιωμάτων*, τ. 5, τεύχ. 1 (γεροδέματος-γλωσσωτός). Ἀθῆναι: Ἑστία, ε'
- ΚΣ 1935 = Ἀκαδημία Ἀθηνῶν (εκδ.) (1935): *Κανονισμὸς Συντάξεως τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς*. Ἀθῆναι: Ἑστία
- ΚΣ 2012 = Ἀκαδημία Ἀθηνῶν (εκδ.) (2012): *Κανονισμὸς Συντάξεως τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς*. [Νέα αναθεωρημένη ἐκδοσις τοῦ παλαιοῦ κανονισμοῦ· δημοσιεύεται ὡς Παράρτημα 6 τοῦ *Λεξικογραφικοῦ Δελτίου*]
- Κωστάκης, Θ. (1986): *Λεξικὸ τῆς τσακωνικῆς διαλέκτου*, τ. 1 (Α-Ι). Ἀθῆναι: Ἀκαδημία Ἀθηνῶν
- Λορεντζᾶτος, Π. (1914): «Λεξικογραφικά». *Λεξικογραφικὸν Ἀρχεῖον* 1: 67-80
- Μανωλέσσου, Ι. (2003): «Οἱ μὴ λογοτεχνικὲς πηγὲς ὡς μαρτυρίες γιὰ τὴ γλῶσσα τῆς μεσαιωνικῆς περιόδου». *Λεξικογραφικὸν Δελτίον* 24: 61-88
- Μενάρδος, Σ. (1969): «Φωνητικὴ τῆς διαλέκτου τῶν σημερινῶν Κυπρίων». Στο Σ. Μενάρδος, *Γλωσσικαὶ μελέται* (Δημοσιεύματα τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἑρευνῶν Κύπρου 3). Λευκωσία: Κέντρον Ἐπιστημονικῶν Ἑρευνῶν Κύπρου, 1-28

- Μπασέα-Μπεζαντάκου, Χ. (1997): «Σπουδή συντάξεως ενός λήμματος του Ιστορικού Λεξικού». Στο Δ. Λυπουρλής και Κ. Μηνάς (εκδ.), *Φιλερήμου αγάπησις. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Αγαπητό Γ. Τσοπανάκη*. Ρόδος: Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, 419-428
- Μπούτουρας, Α. Χ. (1911): *Προλεγόμενα εις τὸ Νεοελληνικὸν Λεξικόν*. Ἀθήναι: Τυπογραφεῖον τῆς Β. Αὐλῆς Α. Ραφτάνη
- Ευδόπουλος, Γ. (2008): *Λεξικολογία. Εισαγωγή στην ανάλυση της λέξης και του λεξικού*. Ἀθήνα: Πατάκης
- Παντελιά, Μ. (2003): «Το Πρόγραμμα Thesaurus Linguae Graecae: Με το βλέμμα προς τον 21ο αιώνα». Στο Ι. Ν. Καζάκης (εκδ.), *Η λεξικογραφία της αρχαίας, μεσαιωνικής και νέας ελληνικής γραμματείας. Παρούσα κατάσταση και προοπτικές των σύγχρονων λεξικογραφικών εγχειρημάτων. Πρακτικά Διεθνούς Ημερίδας. Θεσσαλονίκη, 9 Νοεμβρίου 1997*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 31-37
- Παντελίδης, Χ. Γ. (1922): «Κυπριακὸν χειρόγραφον». *Ἀθηνᾶ* 34: 141-165
- Παπαγγέλου, Ρ. (2001): *Το κυπριακὸ ἰδίωμα. Μέγα κυπρο-ελληνο-αγγλικὸ και με λατινικὴ ορολογία λεξικόν. Ερμηνευτικόν, ετυμολογικόν, προφοράς, ορθῆς γραφῆς*. Ἀθήνα: Ἰωλκός
- Παπαδόπουλος, Α. Α. (1933): «Προλεγόμενα». Στο Ἀκαδημία Ἀθηνῶν (εκδ.) (1933), *Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς, τῆς τε κοινῶς ὀμιλουμένης καὶ τῶν ἰδιωμάτων*, τ. 1 (Α-ΑΜ). Ἀθῆναι: Ἑστία, ε'-ιθ'
- Παπαδόπουλος, Α. Α. (1939): «Γραπτὴ καὶ προφορικὴ παράδοσις τῆς γλώσσης». *Λεξικογραφικὸν Δελτίον* 1: 5-32
- Παπαδοπούλου, Ε. (2010): *Το γλωσσικὸ ἰδίωμα τῆς Τρίγλιας Βιθυνίας*. Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων
- Πασχάλης, Δ. (1930): «Χρονικὰ καὶ ἱστορικὰ σημειώματα ἐκ χειρογράφων καὶ παραφύλλων παλαιῶν ἐντύπων βιβλίων ἀπὸ τοῦ ἔτους 1193-1853». *Ἀνδριακὸν Ἡμερολόγιον* 5: 24-84
- Πολυμεσικὴ Εφαρμογὴ ΙΑΝΕ* (2008) = Κέντρον Ερεῦνης των Νεοελληνικῶν Διαλέκτων και Ἰδιωμάτων - ΙΑΝΕ (εκδ.) (2008): *Οι νεοελληνικὲς διαλεκτικὲς ποικιλίαις και ἡ μελέτη τους στο Κέντρον Ερεῦνης των Νεοελληνικῶν Διαλέκτων και Ἰδιωμάτων - ΙΑΝΕ τῆς Ακαδημίας Ἀθηνῶν*. Ἀθήνα: Ακαδημία Ἀθηνῶν. [CD-Rom και ομώνυμη συνοδευτικὴ ἐκδοσις]
- Τζαμάλη, Αικ. (2001): «Η μηχανοργάνωση των συλλογῶν γλωσσικοῦ υλικού στο Κέντρο Συντάξεως του Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ακαδημίας Ἀθηνῶν στο πλαίσιο του προγράμματος ΑΜΗΤΟΣ». *Λεξικογραφικὸν Δελτίον* 23: 59-75

- Φωστέρης, Δ. και Ι. Κεσίσογλου, (1960): *Λεξικό του Άραβανί*. Αθήνα: Έκδόσεις του Γαλλικού Ίνστιτούτου Αθηνών
- Χαριλάου, Ν., Ν. Γλάρος και Σ. Γιαγιάτσου (2010): «Έλληνες λογοτέχνες στο Διαδίκτυο. Η λογοτεχνική συλλογή ΠΟΘΕΓ». Στο Κ. Α. Δημάδης (εκδ.), *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα). Πρακτικά Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών. Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010*, τ. 5. Αθήνα: Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, 671-682. [e-book: www.eens.org/EENS_congresses/2010/Charilaou_Neofytos.pdf.]
- Χαριτωνίδης, Χ. (1914): «Παρατηρήσεις εις τὰ ὑπὸ τοῦ Legrand καὶ Passow ἐκδεδομένα δημῶδη ἄσματα». *Ἀθηνᾶ* 26: 161-165
- Χαραλαμπίκης, Χ. (1991): «Η κρητική διάλεκτος στο λογοτεχνικό έργο του Κονδυλάκη». *Κρητολογικά Γράμματα* 1 (τεύχ. 3-4): 154-172. [Αναδημοσίευση στο Χ. Χαραλαμπίκης (2001): *Κρητολογικά Μελετήματα. Γλώσσα, λογοτεχνία, πολιτισμός*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 209-242]
- Χαραλαμπίκης, Χ. (2009): «Το νέο Χρηστικό Λεξικό της Νεοελληνικής της Ακαδημίας Αθηνών». Στο Γ. Κ. Γιαννάκης, Μ. Μπαλτατζάνη, Γ. Ι. Ξυδόπουλος και Τ. Τσαγγαλίδης (εκδ.), *Πρακτικά 8ου Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Γλωσσολογίας. Ιωάννινα, 30 Αυγούστου-2 Σεπτεμβρίου 2007*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1263-1282. [e-book: <http://www.linguist-uoι.gr>]
- Χατζηγεωργίου, Ν., Α. Σπηλιωτοπούλου, Α. Βακαλοπούλου, Α. Παπακωστοπούλου, Σ. Πιπερίδης, Μ. Γαβριηλίδου και Γ. Καραγιάννης (2001): «Εθνικός Θησαυρός Ελληνικών Κειμένων (ΕΘΕΓ): Σώμα κειμένων της Νέας Ελληνικής στο Διαδίκτυο». Στο Α. Χαραλαμπίδης και Μ. Καραλή (εκδ.), *Πρακτικά της 21ης Ετήσιας Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ. Θεσσαλονίκη, 12-14 Μαΐου 2000* (Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα 21), 812-821
- Χατζιδάκις, Γ. Ν. (1905): «Περὶ τοῦ σκοποῦ καὶ τῆς μεθόδου τῆς περὶ τὴν μέσσην καὶ νέαν ἐλληνικὴν ἐρεύνης». *Μεσαιωνικά καὶ νέα Ἑλληνικά*, τ. 1. Αθήνα: Βιβλιοθήκη Μαρασλή, 360-405
- Χατζιδάκις, Γ. Ν. (1913-1914): «Συμβολή εις τὴν ἱστορίαν τῆς νεωτέρας Ἑλληνικῆς». *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 10: 45-70. [Ανατύπωση στο Γ. Ν. Χατζιδάκις (1980): *Γλωσσολογικαὶ ἐρευναι*, τ. 1. Αθήνα: Ἀκαδημία Αθηνῶν, 363-382]
- Atkins, B. T. S. και M. Rundell (2008): *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. Oxford: Oxford University Press

- Bassea-Bezantakou, Chr. (2005): «Dialect dictionaries: synchronic and diachronic dimensions of the material». Στο V. Sabatakakis και P. Vejleskov (εξδ.), *Filia. Studies in Honour of Bo-Lennart Eklund*. Lund: Wallin & Dalholm, 27-40
- Bassea-Bezantakou, Chr. (2010): «Research Center for Modern Greek Dialects – Historical Dictionary». Στο A. Ralli, B. D. Joseph, M. Janse και A. Karasimos (εξδ.), *Proceedings of the 4th International Conference on Modern Greek Dialects and Linguistic Theory. Chios, 11-13 June 2009*. Patras: University of Patras, 10-15. [e-book: http://lmgd.philology.upatras.gr/el/research/downloads/MGDLT4_Proceedings.pdf]
- Bergmann, H. (2002): *Das Wörterbuch der bairischen Mundarten in Österreich - ein Jahrhundertprojekt*. Στην ηλεκτρονική σειρά *Young Science* [<http://science.orf.at/science/news/48167>]
- Bergmann, H. (2007): «Onymisches Material im Wörterbuch der bairischen Mundarten in Österreich (WBÖ) und in der Datenbank der bairischen Mundarten in Österreich (DBÖ)». Στο M. G. Arcamone, D. De Camilli, B. Porcelli και A. Rossebastiano (εξδ.), *Atti del XXII Congresso Internazionale di Scienze Onomastiche. Pisa, 28 agosto-4 settembre 2005*, τ. 1 (Nominatio. Collana di Studi Onomastici. Serie Miscellanea). Pisa: Edizioni ETS, 399-410
- Besch, W. (1965): «Zur Erschließung früheren Sprachstandes aus schriftlichen Quellen». Στο Maurer (εξδ.) (1965), 104-130
- Besch, W. (1983): «Dialekt, Schreibdialekt, Schriftsprache. Exemplarische Skizze ihrer historischen Ausprägung im Deutschen». Στο Besch *et al.* (εξδ.) (1983), 961-990
- Besch, W., U. Knoop, W. Putschke και H.-E. Wiegand (εξδ.) (1982): *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*, τ. 1 (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 1.1). Berlin/New York: de Gruyter
- Besch, W., U. Knoop, W. Putschke και H.-E. Wiegand (εξδ.) (1983): *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*, τ. 2 (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 1.2). Berlin/New York: de Gruyter
- Besch, W., O. Reichmann και St. Sonderegger (εξδ.) (1984¹): *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*, τ. 1 (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 2.1¹), Berlin/New York: de Gruyter

- Besch, W., A. Betten, O. Reichmann και St. Sonderegger (εξδ.) (1998²): *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*. Zweite, vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage, τ. 1 (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 2.1²). Berlin/New York: de Gruyter
- Bickel, H. (2000): «Das Internet als Quelle für die Variationslinguistik». Στο A. Häcki-Buhofer (εξδ.), *Vom Umfang mit sprachlicher Variation. Soziolinguistik, Dialektologie, Methoden und Wissenschaftsgeschichte. Festschrift zum 60. Geburtstag von Heinrich Löffler*. Tübingen: Francke, 111-124
- Bickel, H. (2006): «Das Internet als linguistisches Korpus». *Linguistik online* 28.3: 71-83. [www.linguistik-online.com/28_06/bickel.html.]
- Bickel, H. και R. Schmidlin (2004): «Ein Wörterbuch der nationalen und regionalen Varianten der deutschen Standardsprache». Στο Th. Studer και G. Schneider (εξδ.), *Deutsch als Fremdsprache und Deutsch als Zweitsprache in der Schweiz* (Bulletin suisse de linguistique appliquée 79). Neuchâtel: Institut de linguistique de l'Université de Neuchâtel, 99-122
- Bubenhofer, N. (2006-2012): *Einführung in die Korpuslinguistik: Praktische Grundlagen und Werkzeuge. Elektronische Ressource*. Zürich. [e-book: <http://www.bubenhofer.com/korpuslinguistik>.]
- Carstensen, K.-U., C. Ebert, C. Endriss, S. Jekat, R. Klabunde und H. Langer (εξδ.) (2010³): *Computerlinguistik und Sprachtechnologie: Eine Einführung*. Heidelberg: Spektrum Akademischer Verlag
- Cinková, S. (2003): «Belegsuche bei der lexikographischen Bearbeitung von selten gebrauchtem Wortschatz». *Germanistisches Jahrbuch GUS 'Das Wort'* 18: 353-365
- Dalcher, P. (1991): «Bemerkungen zum Publikationsrhythmus des Idiotikons». Στο Schweizerische Akademie der Geistes- und Sozialwissenschaften (εξδ.), *Schweizer-deutsches Wörterbuch: Schweizerisches Idiotikon. Bericht über das Jahr 1990*. Zürich: Verlag Huber Frauenfeld, 11-16
- Diemer, S. (2008): «Das Internet als Korpus? Aktuelle Fragen und Methoden der Korpuslinguistik». *Saarland Working Papers in Linguistics* 2: 36-41
- Duffner, R. και A. Näf (2006): «Digitale Textdatenbanken im Vergleich». *Linguistik online* 28.3: 7-23. [www.linguistik-online.de/28_06/duffnerNaef.html]
- Eichhoff, J. (1982): «Erhebung von Sprachdaten durch schriftliche Befragung». Στο Besch *et al.* (εξδ.) (1982), 549-554

- Geyer, I. (2000): «Die digitale Dialektdatenbank Österreichs (DBÖ) und das Wörterbuch der bairischen Mundarten in Österreich (WBÖ)». Στο W. Ott (εκδ.), *Protokoll des 78. Kolloquiums über die Anwendung der Elektronischen Datenverarbeitung in den Geisteswissenschaften an der Universität Tübingen vom 5. Februar 2000*. Tübingen: Universität Tübingen, 1-12. [e-book: www.tustep.unituebingen.de/prot/prot781-diadb.html] [Εντοπη δημοσίευση στο *Literary and Linguistic Computing* 16.3 (2001): 319-330]
- Giakoumaki, E. και A. Afroudakis (2001): «The “Historical Lexicon of Modern Greek” of the Academy of Athens. A case study in language resources and engineering on the Information Highway». *Λεξικογραφικόν Δελτίον* 23: 17-21
- Goutsos, D. (2010): «The Corpus of Greek Texts: A reference corpus for Modern Greek». *Corpora* 5.1: 29-44
- Greimas, A. J. (2005): *Δομική σημασιολογία. Αναζήτηση μεθόδου* (μτφρ. Γ. Παρίσης). Αθήνα: Πατάκης
- Haas, W. (2008): «Zu Geschichte und Zukunft des Idiotikons». Στο B. Flückiger, G. Indermühle και D. Quardi (εκδ.), *Das Idiotikon: Schlüssel zu unserer sprachlichen Identität und mehr? Frühjahrestagung der Schweizerischen Akademie der Geistes- und Sozialwissenschaften SAGW. Zürich, 24. April 2008*. Bern: SAGW, 25-49
- Haldenwang, S. (2003): «Siebenbürgisch-Sächsisches Wörterbuch». Στο Th. Städtler (εκδ.), *Wissenschaftliche Lexikographie im deutschsprachigen Raum. Im Auftrag der Heidelberger Akademie der Wissenschaften*. Heidelberg: Winter, 355-361
- Händler, H. (1982): «Entwürfe zu dialektalen Informationssystemen». Στο Besch *et al.* (εκδ.) (1982), 792-806
- Kleiber, W. (1965): «Urbare als sprachgeschichtliche Quelle. Möglichkeiten und Methoden der Auswertung». Στο Maurer (εκδ.) (1965), 151-243
- Kroymann, E., S. Thiebes, A. Lüdeling και U. Leser (2004): *Eine vergleichende Analyse von historischen und diachronen digitalen Korpora* (Projekt ‘DeutschDiachronDigital’, Technical Report 174 des Instituts für Informatik der Humboldt-Universität zu Berlin). Berlin: Humboldt-Universität zu Berlin, Institut für Informatik, 1-47
- Kunze, K. (1980): «Der Historische Südwestdeutsche Sprachatlas. Quellenbasis, Anlage, Auswertungs- und Auswertungsperspektiven». *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 47: 1-24
- Kunze, K. (1982α): «Der Historische Südwestdeutsche Sprachatlas als Muster historischer Dialektgeographie». Στο Besch *et al.* (εκδ.) (1982), 169-177

- Kunze, K. (1982β): «Erhebung von Sprachdaten aus schriftlichen Quellen». Στο Besch *et al.* (εκδ.) (1982), 554-562
- Landau, S. (2001²): *Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography*. Cambridge: CUP
- Landolt, Chr. (2007): «Neuere Entwicklungen in der historischen Dialektlexikographie des Deutschen». *Lexicographica* 23: 151-172
- Lemberg, I. (1996): «Die Belegexzerption zu historischen Wörterbüchern am Beispiel des Frühneuhochdeutschen Wörterbuches und des Deutschen Rechtswörterbuches». Στο H.-E. Wiegand (εκδ.), *Wörterbücher in der Diskussion II. Vorträge aus dem Heidelberger Lexikographischen Kolloquium* (Lexikographica. Series Major 70). Tübingen: Niemeyer, 83-102
- Lemnitzer, L. και H. Zinsmeister (2006): *Korpuslinguistik: Eine Einführung*. Tübingen: Narr
- Lerch, W. (1971): *Probleme der Schreibung bei schweizerdeutschen Mundartschriftstellern: ein Beitrag zum Problem inadäquater Schreibsysteme* (Beiträge zur schweizerdeutschen Mundartforschung 19). Frauenfeld: Juris-Verlag
- Manolessou, I. (2008): «On historical linguistics, linguistic variation and Medieval Greek». *Byzantine and Modern Greek Studies* 32: 63-79
- Manolessou, I. και N. Toufexis (2011): «Corpus linguistics in historical dialectology: a case study of Cypriot». Στο M. Janse, B. Joseph, P. Pavlou, A. Ralli και S. Armosti (εκδ.), *Studies in Modern Greek Dialects and Linguistic Theory*. Nicosia: Research Center of Kykkos Monastery, 305-320
- Mantsch, H. (2008): «100 Jahre Siebenbürgisch-Sächsisches Wörterbuch». *Siebenbürgische Zeitung Online* 9.12.2008. [online: <http://www.siebenbuerger.de/zeitung/artikel/saksesch/8369-heinrich-mantsch-100-jahre.html>]
- Maurer, F. (εκδ.) (1965): *Vorarbeiten und Studien zur Vertiefung der südwestdeutschen Sprachgeschichte* (Veröffentlichungen der Kommission für Geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg, Reihe B, Forschungen 33). Stuttgart: W. Kohlhammer
- Meger, A. W. (2010): *Makro- und mediostrukturelle Aspekte in Neologismenwörterbüchern*. Διδ. διατρ., Universität Mainz
- Meissburger, G. (1965): «Urkunde und Mundart». Στο Maurer (εκδ.) (1965), 47-103
- Menge, H. (1982): «Erhebung von Sprachdaten in 'künstlicher' Sprechsituation (Experiment und Test)». Στο Besch *et al.* (εκδ.) (1982), 544-549
- Oates, J. F. (1993): «The Duke Data Bank of Documentary Papyri». Στο J. Solomon (εκδ.), *Accessing Antiquity. The Computerization of Classical Studies*. Tucson: The University of Arizona Press, 62-72

- Otten, D. (1977): *Schreibtraditionen und Schreibschichten in Sittard im Zeitraum von 1450-1609* (Rheinisches Archiv 98). Bonn: Röhrscheid
- Pethö, G. (2000): *Linguistische Korpora und das COSMAS-Korpussystem. Eine praktische Einführung*. [e-book: <http://193.6.132.75/wortbildung2006/Ling-Korpora.pdf>]
- Pethö, G. (2002): «Der Computer in der Lexikographie». Στο *Kurs: Lexikographie und Korpora*, 6. Sitzung 04.05.2002. Πανεπιστημιακή διάλεξη, Universität Debrecen, Institut für Germanistik, 1-5. [online: <http://193.6.132.75/handoutlex6.pdf>]
- Quasthoff, U., F. Schmidt και E. Hallsteinsdóttir (2010): «Häufigkeit und Struktur von Phraseologismen in Web-Korpora verschiedener Typen». Στο St. Ptashnyk, E. Hallsteindóttir και N. Bubenhofer (εξδ.), *Korpora, Web und Datenbanken. Computergestützte Methoden in der modernen Phraseologie und Lexikographie* (Phraseologie und Parömiologie 25). Baltmannsweiler: Schneider Verlag Hohengehren, σ. 37-54
- Reichmann, O. (1984): «Historische Lexikographie». Στο Besch *et al.* (εξδ.) (1984¹), 461-492
- Reichmann, O. (1989): «Lexikographische Einleitung». Στο O. Reichmann (εξδ.), *Frühneuhochdeutsches Wörterbuch, Band 1: Einführung. a-äpfelkern*. Berlin/New York: de Gruyter, 1-164
- Reichmann, O. (1990): «Formen und Probleme der Datenerhebung I: Synchronische und diachronische historische Wörterbücher». Στο F.-J. Hausmann, O. Reichmann, H.-E. Wiegand και L. Zgusta (εξδ.), *Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*, τ. 2, (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 5.2). Berlin: de Gruyter, 1588-1611
- Richter, H. (1982): «Darstellung und Verwendung verschiedener Transkriptionssysteme und -methoden». Στο Besch *et al.* (εξδ.) (1982), 585-597
- Rowley, A. (2011): «Bairische Dialekte». Στο ηλεκτρονικό λεξικό *Historisches Lexikon Bayerns*. [http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/artikel/artikel_45730]
- Schaeder, B. (1981): *Lexikographie als Praxis und Theorie* (Reihe Germanistische Linguistik 34). Tübingen: Niemeyer
- Schenker, W. (1977): «Dialekt und Literatur». *Zeitschrift für deutsche Philologie* 96: 34-48
- Schützeichel, R. (1974²): *Mundart, Urkundensprache und Schriftsprache. Studien zur rheinischen Sprachgeschichte* (Rheinisches Archiv 54). Bonn: Röhrscheid
- Solf, M. (2011): «Überlegungen zu den Quellen für ein historisches Wörterbuch an der Schwelle zum digitalen Zeitalter». Στο E. Gehweiler, M. Scheider, H. Schmidt,

- N. Schrader, M. Solf και Chr. Unker (εξδ.), *Perspektiven historischer Lexikographie in einem digitalen lexikalischen System, Workshop, 28.03.2011*. Berlin: Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Akademienvorhaben Deutsches Wörterbuch J. und W. Grimm. [e-book: http://edoc.bbaw.de/volltexte/2011/2111/pdf/06_edoc_Solf_1.pdf]
- Šrámek, R. (2007): «Das Verhältnis von Onomastik und Dialektologie». Στο E. Hansack (εξδ.), *R. Šrámek, Beiträge zur allgemeinen Namentheorie* (Schriften zur diachronen Sprachwissenschaft 16). Wien: Praesens Verlag, 283-304
- Storrer, A. (2005): «Online-Corpora zur linguistischen Analyse der deutschen Gegenwartssprache». *Zeitschrift für germanistische Linguistik* 33: 145-150
- Storrer, A. (2011³): «Korpusgestützte Sprachanalyse in Lexikographie und Phraseologie». Στο K. Knapp, G. Antos, M. Becker-Mrotzek A. Deppermann, S. Göpferich, J. Grabowski, M. Klemm και Cl. Villinger (εξδ.), *Angewandte Linguistik. Ein Lehrbuch. Dritte, komplett überarbeitete und ergänzte Auflage*. Tübingen: Francke Verlag, 216-239
- Vachková, M. (2011): *Das große akademische Wörterbuch Deutsch-Tschechisch: Ein erster Werkstattbericht*. Frankfurt: Peter Lang
- VWD 2004 = U. Ammon, H. Bickel, J. Ebner, R. Esterhammer, M. Gasser, L. Hofer, B. Kellermeier-Rehbein, H. Löffler, D. Mangott, H. Moser, R. Schläpfer, M. Schloßmacher, R. Schmidlin και G. Vallaster (2004): *Variantenwörterbuch des Deutschen: die Standardsprache in Österreich, der Schweiz und Deutschland sowie in Liechtenstein, Luxemburg, Ostbelgien und Südtirol*. Berlin: de Gruyter
- Wandl-Vogt, E. (2002): «Die Dialektdatenbank Österreich. Zwischen Tradition und Fortschritt». Στην ηλεκτρονική σειρά *Young Science*. [<http://sciencev1.orf.at/science/news/55905>]
- Wandl-Vogt, E. (2008): «Zitate per Mausklick? Das Textkorpus zum Wörterbuch der Bairischen Mundarten in Österreich (WBÖ) als leistungsstarkes Werkzeug für die lexikographische Praxis». *Literary and Linguistic Computing* 23.2: 201-217
- WBÖ Beiheft Nr. 2 (2005) = Institut für Österreichische Dialekt- und Namenlexika (εξδ.): *Wörterbuch der bairischen Mundarten in Österreich (WBÖ), Beiheft Nr. 2. Erläuterungen zum Wörterbuch, Abkürzungsverzeichnis, Lauttabelle, Artikelstruktur, Literaturverzeichnis, Gemeindenamenregister, Verzeichnis der Ortsnamen (mit einer Übersichtskarte und 6 Detailkarten)*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften
- Wiegand, H.-E. (1983): «Ansätze zu einer allgemeinen Theorie der Lexikographie». Στο J. Schildt και D. Viehweger (εξδ.), *Die Lexikographie von heute und das Wörterbuch von morgen. Analysen, Probleme, Vorschläge* (Linguistische Studien, Reihe

- A, Arbeitsberichte 109). Berlin [Ost]: Akademie der Wissenschaften der DDR, Zentralinstitut für Sprachwissenschaft, 92-127
- Wiegand, H.-E. (1984): «Prinzipien und Methoden historischer Lexikographie». Στο Besch *et al.* (εκδ.) (1984¹), 557-620
- Wiegand, H.-E. (1998α): *Wörterbuchforschung. Untersuchungen zur Wörterbuchbenutzung, zur Theorie, Geschichte, Kritik und Automatisierung der Lexikographie*, τ. 1. Berlin/ New York: de Gruyter
- Wiegand, H.-E. (1998β): «Historische Lexikographie». Στο Besch *et al.* (εκδ.) (1998²), 643-715.
- Wodak, R. (1982): «Erhebung von Sprachdaten in natürlicher oder simuliert-natürlicher Sprechsituation». Στο Besch *et al.* (εκδ.) (1982), 539-544
- Zinsmeister, H. (2010): «Korpora». Στο Carstensen *et al.* (2010³), 482-491
- Zipf, G. K. (1935): *The Psycho-Biology of Language. An Introduction to Dynamic Philology*. Boston: Houghton Mifflin